

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift

2009:1

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2009:1

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Konsulent, Ph.d. Morten Stenak, Kulturarvsstyrelsen, H. C. Andersens Boulevard 2, 1553 København V, stenak@kulturarv.dk (redaktionsadresse)
- Post Doc, Ph.d. Peder Dam, Saxo-instituttet, Københavns Universitet
- Museumsinspektør, cand. mag. Kristine Holm-Jensen, Textilforum, Herning Museum

Summaries oversat af Peder Gammeltoft, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.

ISSN 09 00-7334
2009

Udgives med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation
og Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:

Special-Trykkeriet Viborg · Byens Tryk a-s

Forsideillustration:

Det er omstridt, hvorvidt de to ordensstiftere Frans af Assisi og Dominik Guzman nogensinde mødtes i virkeligheden, men i kunstens verden er det sket adskillige gange, som her afbildet af Fra Angelico. I princippet kunne scenen lige så godt repræsentere et møde imellem to par terminerende tiggerbrødre af henholdsvis Franciskanerordenen (til venstre) og Dominikanerordenen (til højre) ved en kirke et sted ude i middelalderens landbosamfund; at sådanne møder ofte har fundet sted i virkeligheden er der næppe grund til at betvivle. Maleri på altertavle af Fra Angelico cirka 1428-29. Oprindeligt panel af altertavle i ukendt kirke, nu i Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin.

Indhold

Forord	7
Artikler:	
<i>Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen</i> De tiggermunke fare omkring – om dominikansk og franciskansk terminering blandt middelalderens landboere	9
<i>Peder Dam</i> Skovenes udbredelse før landborreformerne	51
<i>Birgit Eggert</i> Almuens fornavne omkring år 1800	89
Interview:	
<i>Peter Dam</i> Interview med en bonderøv	127

Forord

Dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift udfordrer måske nogle læses syn på hvad landbohistorie er: Tiggemunkes vandring og prædiken på landet i middelalderen, skovenes udbredelse før landboreformerne, personnavne blandt den jævne befolkning omkring år 1800 og et interview med en bonderøv. Landbohistorie skal forstås bredt. Det er ikke kun landbruget som erhverv, der er omdrejningspunkt for dette tidsskrift, men hele den store befolkningsgruppe, der levede og lever på landet. Indtil industrialiseringen udgjorde landboerne den markant største del af befolkningen. Det er tekster om deres liv og analyser af deres liv, deres forestillingsverden samt deres sociale, økonomiske og erhvervsmæssige forhold, som dette tidsskrift åbner plads for. Og derfor er formidlingen af den katolske tro til landbobefolkningen i middelalderen også relevant her. Skovenes udbredelse og udnyttelse giver os et indblik i det multifunktionelle landbrug i tiden før landboreformerne. Almuens navne viser hvor traditionsbundne, landboerne var i deres brug og genbrug af personnavne.

I den første artikel, *De tiggemunke fare omkring*, af Johnny Jakobsen undersøges det, hvordan katolske tiggemunke i det middelalderlige Danmark drog fra deres klostre i byerne og ud på landet for at prædike guds ord – og for at *tigge* mad til dem selv og deres klostre. De var inspireret af Jesus' omvandrende livsførelse, og de forsøgte at leve et simpelt, ydmygt og fromt liv på denne måde. Normalt har historikere lagt vægt på deres liv og gerninger i byerne, hvor klostrene lå, men Jakobsen viser, at munkene også var særdeles aktive i deres rejser rundt til omkringliggende landsogne.

I artiklen *Skovenes udbredelse før landboreformerne* diskuterer Peder Dam hvilke typer af historiske kilder, som kan anvendes til at beskrive og kortlægge skovenes udbredelse i middelalderen og tidlig moderne tid. Skovenes udbredelse i disse perioder er stadig omdiskuterede. Dam undersøger i artiklen, hvilke kilder og hvilke metoder, som kan anvendes til bestemmelse af dette og afslutter med at præsentere et nyt egnskort over områder med særligt dominerende arealanvendelser, heriblandt skovegne. Artiklen kan tillige ses som et bidrag til diskussion om landets inddeling i bygdetyper.

Birgit Eggert undersøger fornavne blandt den brede befolkning i artiklen *Almuens fornavne omkring år 1800*. Med udgangspunkt i personnavnestoffet i den landdækkende folketælling fra 1801/03 konstateres det, at store dele af befolkningen hed det samme, og at de mest almindelige fornavne var langt

mere hyppige end i dag. For eksempel hed omtrent en ud af fire kvinder på landet *Anne*, eller små stavevariationer heraf. Og det var endda kun landsgennemsnitligt. I nogle sogne var andelen betydeligt højere. Navnevariationen var langt mindre. Denne tendens går tilbage til middelalderen og fortsatte mange hundrede år, fordi det var almindeligt at opkalde nyfødte efter slægtninge, særligt bedsteforældrene. Navngivningen var konservativ, og navne gik i arv.

Til slut bringes et interview med Frank Erichsen, kendt som *bonderøven* i programmet med samme navn på DR2. Frank ejer et ganske lille landbrug på Djursland, og i en programrække har vi nu på andet år haft mulighed for at følge hans forsøg med at drive gården ved hjælp af enkle og ofte historiske redskaber og metoder, for eksempel hestetrukken såmaskine og kornhøst med le. Hans mål er at drive så enkel og selvforsynende et landbrug som muligt, og dette mål bliver forsøgt nået gennem en praktisk brug af landbrugshistorien, som ellers kun holdes i live som en del af museernes formidling og af få eksperimentelle arkæologer og landbrugshistorikere.

Tidsskriftets redaktion takker forfattere og eksterne bedømmere for et godt og frugtbart samarbejde. Lad dette samtidig være en invitation til kommende bidragydere til tidsskriftet. Redaktionen modtager gerne forslag til mulige artikler, emner eller erindringsbidrag, som i bred forstand behandler landbo- og landbrugshistoriske spørgsmål.

Redaktionen har fået en ny sammensætning. Sidste nummer markerede afslutningen på museumsinspektør Holger Villumsens arbejde i redaktionen. Redaktionen vil gerne takke Holger for en stor, samvittighedsfuld og dedikeret indsats de seneste seks år. Fra 2009:1 er etnolog og museumsinspektør på Textilforum, Herning Museum, Kristine Holm-Jensen, indtrådt i redaktionen.

God læselyst.

»De tiggermunke fare omkring...«

– om dominikansk og franciskansk terminering
blandt middelalderens landboere

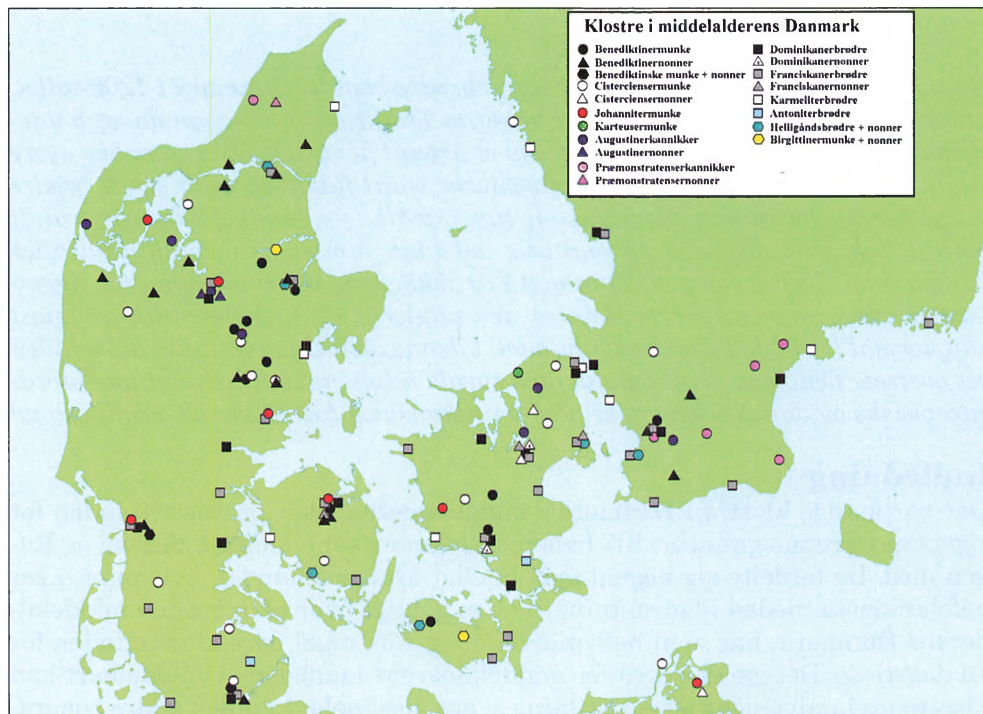
Da dominikanske og franciskanske tiggerbrødre kom til Danmark i 1200-tallet, anlagde de konsekvent deres klostre i byerne. Traditionelt har man da også udelukkende betragtet tiggerordenene som et urbant fænomen. Men en række nyere studier fra Nordeuropa viser, at konventerne snart fandt ud af at sende brødre ud på landet for at terminere, det vil sige prædike for landbefolkningen rundt om i de lokale sognekirker og samtidig indsamle almisser i form af naturalier fra gårdene. Termineringen på landet har ikke alene været essentiel for tiggerkonventernes økonomiske overlevelse, den udgjorde også et væsentligt religiøst supplement for både bønder og landadel. I denne artikel præsenteres dette hidtil ret oversete fænomen i middelalderens rurale religionsliv illustreret med nord-europæiske og danske eksempler på dominikansk og franciskansk terminering.¹

Indledning

Der var mange klostre i Danmark i middelalderen. Helt præcist 99 inden for rigets nuværende grænser, 137 hvis man regner Skånelandene, Slesvig og Rügen med. De fordelte sig nogenlunde ligeligt over hele landet, hvis man tager befolkningstætheden i betragtning, så lige gyldigt hvor man boede i middelalderens Danmark, har man haft mindst ét og som regel flere klostre inden for en dagsrejse. Det gælder også for middelalderens landboere. Umiddelbart kan klostrenes landbohistoriske betydning synes mest oplagt for den ældre generation af klosteranlæggelser fra især 1100-tallet, hvortil hører hovedparten af de store landklostre af Benediktiner- og Cistercienserordenen i eksempelvis Sorø, Holme og Øm. De fik hurtigt tilknyttet store jordegodser, og endnu ved middelalderens udgang hørte de til blandt rigets største godsejere. Mange af de klostre, der lå inde i byerne, nød også renter af et betydeligt fæstegods ude i de tilstødende landområder. Det var lidt forskelligt, hvordan klostrene praktiserede denne fæstegodsdrift. Hos cistercienserne brugtes i begyndelsen at dyrke jorden med egne lægbrødre, en stand af brødre ved klosteret, der tog sig af det fysiske arbejde, men i det store hele handlede det om, at klostrets fæstebønder akkurat som alle andre fæstebønder skulle yde en årlig landgilde, der blot gik til et konvent af nonner eller munke ved et kloster. Et *konvent* betegner den gruppe af mennesker, der bor i klosteret, mens ordet *kloster* normalt bruges om

selve bygningerne. Helt så simpelt er det dog ikke altid, og selv garvede kirkehistorikere herhjemme kan være uklare i sprogbrugen.

Denne artikel handler imidlertid ikke om drift af klostergoods. Den handler tværtimod om to klosterordener, der *ikke* besad rentegivende jordegods, nemlig

Figur 1. Fordelingen af kendte klostre i middelalderens Danmark inklusiv Rügen.
Kort: Johnny Jakobsen.

Dominikaner- og Franciskanerordenen, der endda tilmed næsten altid havde deres klostre placeret inde i byerne. I middelalderens Danmark fandtes de to ordener repræsenteret med 15 dominikanske og 25 franciskanske konventer. Alle lå i kongerigets købstæder på nær et lille franciskansk konvent bosiddende ved et valfartskapel på den lille ø Torkø i Blekinges skærgård. Dominikanerne og franciskanerne, der herhjemme kendes bedre som henholdsvis *sortebrødre* og *gråbrødre*, udsprang af en ny klostertanke fra starten af 1200-tallet, hvor man ønskede at vende tilbage til, hvad nogle mente var de sande apostol-

ske værdier og befri sig fra al unødvendig, fordærvelig ejendomsbesiddelse. Det såkaldte fattigdomsideal stod stærkest hos franciskanerne, men også dominikanerne tilstræbte at efterleve det. Selvom regler og især praksis fra starten af 1300-tallet blev lempet lidt, så de fleste konventer i 1400-tallet foruden deres eget kloster også ejede lidt huse, kålgårde og enge i byerne og dissens udkant, så udviklede det sig aldrig til decideret fæstegodsdrift som hos de gamle klosterordener.² Dominikanske og franciskanske konventer skulle i princippet udelukkende basere deres eksistens på omgivelsernes gavmildhed. De skulle ved siden af deres øvrige opgaver tigge sig til dagen og vejen, hvorfor de også under ét kaldes *tiggerordener* og *tiggerbrødre* eller mere ukorrekt *tiggermunke*, samt i udenlandsk tradition tillige *mendikanter*: tiggere.

Figur 2. Fordelingen af klostre og kendte termineringshuse tilhørende de to store tiggerordener i middelalderens Danmark; sorte symboler markerer dominikanske residenser, grå markerer franciskanske. Kort: Johnny Jakobsen.

Hvorfor nu beskæftige sig med sådanne jordegodsløse byklostre og deres tiggerbrødre i et tidsskrift om landbohistorie? Traditionelt er tiggerordenene udelukkende blevet behandlet som et urbant fænomen. Dette syn udtrykkes blandt andet hos den tyske kirkehistoriker Luzian Pflieger: »*Formålet for de nye ordener var sjælesorgen over for byernes masse. Bondelandet interesserede dem ikke.*«³ Et tilsvarende meget urbant syn på tiggerordenene er i Danmark blevet udtrykt af Anders Andréén,⁴ og opfattelsen er da langt fra heller ulogisk. Tiggerordenene opstod i samme periode som byerne begyndte at sprede sig på Europakortet, og så godt som samtlige Europas tiggerklostre blev anlagt inde i byerne eller lige uden for byporten. Ifølge samme forskertradition var det da også mest hos byernes nye borgerstand, at tiggerordenene fandt deres målgruppe og samfundsstøtter.

En sådan udelukkende urban orientering var muligvis også tiggerordenernes egen plan i de første årtier, men fra midten af 1200-tallet begynder kilderne at omtale dominikansk prædikeaktivitet uden for byerne kombineret med indsamling af almisser. Omfanget og betydningen af brødrenes rurale virke steg i anden halvdel af 1200-tallet, hvor den efterhånden blev sat i system, således at alle byer og landsogne kom ind under ét konvents territorium eller *termin*, hvor kun tiggerbrødre fra dette konvent havde ret til at *terminere*. Termineringen er et relativt ubeskrevet blad af tiggerordenernes historie, hvilket hænger sammen med, at kildematerialet til dens belysning er meget sparsomt.⁵ Ikke desto mindre har en række enkeltstående klosterstudier af regional eller lokal dækningsgrad fra især de nordvestlige dele af det kontinentale Europa rettet op på dette, men en samlet behandling af emnet mangler fortsat.

Opkomsten af tiggerordenernes terminering

Da tiggerordenene blev grundlagt i starten af 1200-tallet, skulle man efterhånden rejse temmelig langt mod nordøst for at finde flere hedninge at kristne, såsom i Preussen, Baltikum og Finland. I det resterende Europa blev alle folk nu døbt allerede kort efter fødslen, og selv i Danmark var hele landet ved udgangen af 1100-tallet inddelt i en sognestruktur, der betød, at alle danskere tilhørte et sogn med en tilknyttet sognekirke og sognepræst, hvortil man skulle yde tiende. Det var denne lokale sognepræst, der i det daglige skulle sørge for den kirkelige eller *pastorale* betjening af sognets sjæle, og selvom mange lægfolk vel til alle tider har ment, at dette måtte være lidt af en loppetjans, så havde præsten faktisk rigeligt at se til. For middelalderens sognepræster synes fokus at have ligget på to væsentlige arbejdsområder. Det ene var de daglige tidebønner, suppleret med diverse andre messer til afvikling døgnet, ugen og året rundt i sognekirken. Sognepræsten skulle desuden varetage fem af

middelalderkirkens syv hellige sakramenter, nemlig dåb, vielse, den sidste olie, skriftemål og nadver.

Det bemærkes, at prædiken ikke indgår blandt disse primære opgaver. Dertil kommer, at kirken indtil da ikke gjorde meget for at opøve prædikefærdighederne hos sine sognepræster, fordi opgaven i princippet fortsat var henlagt til bisperne. Heller ikke disse var dog tilsyneladende voldsomt aktive med forkyndelsen, idet en af de store prædikanter omkring år 1200, Jacques de Vitry, beskrev kirkens *sekulære prælater*, det vil sige bisper og kannikker, som »stumme hunde, der ikke kan gå«. ⁶ Nu bør mester Jacques' hårde ord nok ikke lægges alle Europas middelalderbisper til last, og flere danske bisper vides da også at have prædikeret ved forskellige lejligheder, nogle mere ivrigt end andre, hvor især biskop Gunner af Viborg (1222-1251) berømmes som en både flittig og fremragende prædikant. ⁷ Pave Innocens III (1198-1216) var imidlertid meget opsat på at forbedre forkyndelsen, og på det store kirkemøde, *laterankoncil*, i 1215 handlede en af de 71 vedtagne kanoner netop om denne opgave. Pavernes ønske om at fremme den almindelige prædiken for lægfolk afspejler sig også i statutterne fra adskillige nordiske kirkemøder, *kirkesyndoder*, ifølge hvilke sognepræsterne forventedes at bidrage til forkyndelsen. I alle tre riger lægger statutterne op til ugentlige prædikener hver søndag og på udvalgte festdage, specielt i fasten. ⁸

En ting var imidlertid at erkende behovet for en bredere og dybere forkyndelse af Guds Ord, noget andet var at gøre noget ved det. Det krævede således både teologisk indsigt og gode talegaver, kombineret med en vis formidlingsteknik, for at blive en god prædikant. Og umiddelbart var der ikke noget selvfølgeligt i, at sådanne talenter og færdigheder kunne findes ude i landets præstegårde. Faktisk var det mere sandsynligt, at folk med disse evner havde søgt ind til de store byers domkapitler og universiteter, eller til de lokale munkeklostre. Kirkens tiltag for at forbedre sognepræsternes evne til at prædike bibragte ikke nogen afgørende forandring. Det kan der være flere årsager til. En af dem var knyttet til en generel underbemanding af sognene. I princippet skulle hvert sogn have sin egen præst, men ofte blev denne regel ignoreret, så den enkelte præst skulle dække flere sogne. I perioder kunne dette skyldes mangel på kvalificerede præster, men som regel handlede det om økonomiske motiver hos kirkens patron. Ikke mindst hvor driften af sognekirken, *sognekaldet*, og bemandingen af præsteembedet var lagt i hænderne på en kannik ved et domkapitel eller et kloster, var sådanne *kirkepatroner* ofte tilbøjelige til at lade præstekaldet stå ledigt i en længere periode og lade præsten i nabosognet klare opgaven eller, som ved inkorporationerne, hvor kannikker og munkeklostre formelt selv besad præsteembedet, lod de pastorale opgaver varetage af middelalderens mange lavtlønnede vikarer, hvis kvalifikationer gennemgående ikke tilhørte standens højeste niveau. ⁹ Den pastorale dækning i høj- og sen-

middelalderens Nordeuropa er dog omdiskuteret, og der har været store forskellige regioner og perioder imellem. På en liste over plager oplevet af en tysk landsognepræst fra 1400-tallets anden halvdel er det således ikke arbejdsmængden, der anføres, så meget som fremmede prædikanter, der stod klar i kirken til at håne sognepræsten under tjenesten, hvis de fandt hans prædikeevner mangelfulde.¹⁰ Ifølge Anne Riisings studier af det danske kildemateriale var det dog herhjemme snarere en mangel på både sognepræster og prædiken af Guds Ord, der prægede billedet fra tiggerordenernes ankomst i 1220'erne og frem til Reformationen. Værst var det nok på landet og i de jyske stifter ikke mindst i senmiddelalderen. Hvor der på Fyn i slutningen af 1400-tallet fandtes to præster for hver tre kirker, skulle hver præst i Viborg Stift i gennemsnit betjene fem kirker. Selv i domkirkebyerne blev kannikker og sognepræster i reformationstiden anklaget af lutheranerne for at holde for mange messer og for få prædikener. I 1515-18 indledte Christiern Pedersen sin prædikensamling med en kommentar om, at *»den er skrevet til brug for alle enfoldige danske, som ikke forstår latin, og sagtens ej heller tit får prædiken.»*¹¹ At dømme ud fra den påstand, var der ikke meget, der havde forbedret sig siden dominikanernes ankomst til Danmark, hvor en pavebulle fra 1220 kunne berette, at *»Lærdom er en sjælden ting i Danmark.»*¹²

I løbet af 1200-tallet synes det at være gået op for paver og bisper, at i stedet for at bruge kræfter på at gøre kannikker, sognepræster og vikarer til blot nogenlunde deltidspredikanter, så var det bedre og billigere at overlade gerningen til de fuldtidsprofessionelle, nemlig tiggerbrødrene. Dermed ikke sagt, at tiggerordenerne stod for al prædiken i middelalderens Danmark efter 1220, men brødrene blev unægteligt prædikegerningens førende udøvere helt frem til Reformationen. Først og fremmest fra deres egne klosterkirker inde i byerne, men snart efter også ude på landet.

At tiggerordenerne som udgangspunkt vitterligt var urbant orienteret udtrykkes blandt andet hos to af ordenernes mest berømte skikkelser i 1200-tallet, den franciskanske generalminister Bonaventura og den dominikanske generalmester Humbert af Romans, hvis forskrifter for deres brøders virke i begge tilfælde koncentrerer denne til byerne. At behovet for prædiken var særlig stort i byerne forklares således af Humbert med typisk dominikansk logik: *»Årsagerne til dette er som følger: I byerne er der flere mennesker end andre steder, og derfor er det bedre at prædike dér end andre steder, ligesom det er bedre at give almisser til mange end til få. Ligeledes findes der flere synder dér [...]. Ligeledes er mindre byer, der ligger omkring store byer, mere påvirkede af disse end omvendt, og derfor vil den gode virkning af prædiken i byen sprede sig til disse steder mere end omvendt. Derfor bør man søge at skabe gode resultater ved hellere at prædike i byerne end i andre mindre steder.»*¹³

Dette betyder dog ikke, som hævdet af Pfleger, at bondelandet slet ikke interesserede tiggerbrødre. Selvom tiggerklostrene næsten altid blev lagt i byerne, så havde begge ordensmestre en plan om herfra også at påvirke befolkningen i landområderne. Tanken om, hvordan dette skulle ske, varierede lidt ordenerne imellem. Den franciskanske Bonaventura opfattede byerne som et samlingssted for omegnens bønder, der med jævne mellemrum besøgte byens markedsplads, og her kunne de af franciskanerne så også gives noget godt åndeligt gods med hjem. Den dominikanske Humbert tænkte mere at de store byer skulle være kulturelle trendsættere for de tilstødende landdistrikter. Kunne man forbedre de kristne kundskaber og levemåden hos befolkningen i de store byer, ville folk fra de mindre byer og ude fra landet af sig selv tage ved lære, mente generalmesteren.¹⁴

Selvom Humbert af Romans mente, at de gode ord ville sprede sig af sig selv ud til bønderne, og derfor ikke talte for nogen direkte aktivitet uden for de større byer, så kan man alligevel konstatere, at begge de to store tiggerordener, i anden halvdel af 1200-tallet, for alvor udviklede en interesse for landdistrikterne. På det franciskanske generalkapitel i 1260 blev det besluttet, at alle klostre skulle have et tilknyttet område for indsamling af almisser og prædiken, og det blev understreget, at de to forhold var tæt indbyrdes forbundne, hvilket det også var vigtigt at håndhæve rent geografisk. Dominikanske generalkapitler forbød i 1240'erne brødre fra én provins at prædike og tigge i andre provinser, og i 1249 findes den første indirekte omtale af landområder henlagt til enkelte konventer. Ligesom for franciskanerne skal vi op i 1260-70'erne, førend de dominikanske generalkapitler for alvor tog sagen op. I 1280 havde hvert konvent et område, som kun dets brødre måtte virke i, men til gengæld ikke måtte overskride grænserne for. Fastlæggelsen af de nøjagtige grænser medførte diskussioner og konflikter mellem de berørte konventer, hvilke de enkelte provinser inden for ordenerne normalt skulle løse.¹⁵ Efter 1280 synes alle nye konventer fra anlæggelsen at have fået et nøje afgrænset territorium.

Skiftet imod en større landlig orientering hos tiggerordenerne fra midten af 1200-tallet skyldes sandsynligvis, at ordenernes forhold til domkirker og sognekirker samtidig synes at være kølnet en del. En betydningsfuld del af især Dominikanerordenens oprindelige grundformål var, at brødre skulle oplære domkapitlernes kannikker til at kunne uddanne sognepræsterne på stifternes domskoler. Eftersom denne plan tilsyneladende kun fik en ret behersket succes, så vendte Dominikanerordenen i stigende grad blikket imod en direkte kontakt til Europas kristne befolkning, både i by og på land, inklusive landsognepræsterne selv. Og der har uden tvivl været et stort potentielt marked for dygtige prædikanter, idet hovedparten af høj- og senmiddelalderens bevarede statusrapporter om landsognekirkernes virke, som allerede nævnt, er én lang

klage over for få og for dårlige præster. Dertil kommer, at mange især dominikanske konventer ved denne tid havde opnået en størrelse, hvor det selv i store byer må have knebet med at kunne brødføde hele konventet året rundt alene på almisser indsamlet i hjembyen. Man kan derfor sige, at fra og med anden halvdel af 1200-tallet begyndte både de forkyndelsesmæssige og de økonomiske muligheder i landområderne at være gået op for tiggerordenerne.

Termineringens terminologi

Betegnelsen for det afgrænsede område, som det enkelte konvent havde ret til at prædike og indsamle almisser i, kaldtes *terminus* eller *terminarium*. På dansk var den samtidige betegnelse *termin* eller blot *term*. Når brødrene drog ud for at prædike og tigge i konventets termin, sagde man, at de udførte *terminationes*, *gik termin* eller *gik på termen*. I det efterfølgende vil handlingen blive betegnet som *terminering* og *at terminere*. En terminerende tiggerbroder blev på latin betegnet *terminarius*, mens datidens nordiske betegnelse var *terminsbroder* eller *termebroder*, alternativt *bud* eller *sækkebroder*. De terminerende brødre fik ofte logi hos lokale sognepræster og på de adelige hovedgårde, mens de i fremmede byer, hvor de ikke selv havde konventer, har boet i herberg eller endog hos andre tiggerordener. Dertil kunne konventet i særlig interessante byer have et lejet eller ejet hus, hvor brødrene kunne opholde sig på rejsen. Sådanne termineringshuse, *domus terminarii*, dukker op i kildematerialet i slutningen af 1200-tallet, og vandt udbredelse i løbet af 1300-tallet.

Termineringen var bygget op omkring tiggerordenernes to grundlæggende elementer: prædiken og tiggeri. Terminering krævede også medvirken af mindst to personer, da ingen brødre måtte bevæge sig uden for konventet uden ledsagelse af en *socius*. I termineringssammenhæng har den præsteindviede broders *socius* ofte været en lægbroder eller en ung prædikant under oplæring. Foruden almisseindsamling og prædiken skulle termineringen vise sig at have en tredje, afgørende betydning for tiggerordenerne, nemlig for konventernes rekruttering. Analyser af tiggerkonventernes personsammensætning viser, at påfaldende mange brødre havde deres biologiske familie i selve konventsbyen eller i det tilhørende terminsområde – og her først og fremmest i de mindre byer, hvor konventet var repræsenteret med et termineringshus. Denne betydning for rekrutteringen er konstateret for så store købstæder som Rostock, Köln, Gent og Brügge.¹⁶

Termineringen i praksis: prædiken og almisseindsamling

Den pastorale del af tiggerbrødrenes terminering bestod ligesom inde i byerne især af prædiken, afholdelse af gudstjeneste og messer, modtagelse af skriftemål og pålægning af bod. Denne opgave var officielt henlagt til sognepræsterne,

men de var normalt dårligere uddannet end præsterne ved byernes kirker og domkapitler, hvor de store indtægter og karrieremuligheder fandtes. I Alsace var manglen på gode sognepræster så udtalt, at de rurale sognekald ofte blev betjent af det nærmestliggende dominikanerkonvent, for hvilket konventet typisk modtog pengeydelse.¹⁷ Også fra Nordtyskland er der eksempler på, at dominikanske konventer var i besiddelse af sognekald, hvor brødre var indsat som sognepræster, ofte på initiativ af sognets hertugelige patron. Ordningen synes foregået på den måde, at præstetienden, først og fremmest korn, tilfaldt konventet, der så til gengæld sørgede ganske godt for den udstationerede broders kost og bolig.¹⁸

Det almindelige var dog, at brødrenes prædikanter blot *turnerede* rundt i konventets termin og holdt enkeltstående prædikener, hvor de kom frem. Det generelle billede fra hele Nordvesteuropa er, at sognepræsterne var velvillige til at lade terminsbrødre indtage prædikestolen i deres sognekirker og kapeller. Uanset om den lokale præst selv var en flittig prædikant, så kunne en inspirerende gæstepredikant fra tid til anden stadig være forfriskende for såvel præst som menighed. Mange steder opfordrede bisperne sognepræsterne i deres stifter til at lade tiggerbrødrene prædike, og hvis præsterne ikke fulgte opfordringen, så kunne de risikere, at menigheden som i det engelske Colyton sogn i 1301 skrev til biskoppen i Exeter, til hvem de i taktfulde vendinger beklagede sig over, at deres nuværende vikar i modsætning til forgængeren ikke inviterede tiggerbrødre til at komme og belære dem om, hvorledes de kunne frelse deres sjæle.¹⁹

Et tilsvarende ønske hos menigheden synes at ligge bag en sag fra Vendsyssel, hvor helligåndsbødre fra Aalborg i 1489 klagede over, at tiggerbrødre på lokalbefolkningens begæring holdt messer i sognekirkerne i Skagen og Saltum.²⁰ Når dette kunne falde helligåndsbødrene for brystet, skyldtes det, at helligåndsklosteret i Aalborg siden midten af 1400-tallet havde haft de to sognekirker i inkorporation, og altså dermed besad kaldsretten og den pastorale indtægtsret til kirkerne. Beretningen viser for det første, at omvandrende franciskanske og dominikanske prædikanter blev inviteret af lægbefolkningen til at prædike og holde gudstjeneste i de lokale kirker mod en eller anden form for betaling, som sogneboerne var rede til at yde ved siden af den obligatoriske præstetiende. Officielt havde fremmede præster ikke lov til at virke i kirken uden sognepræstens og/eller patronens tilladelse, men til forsvar for tiggerpræsterne og de lokale menigheder i Vendsyssel kan det anføres, – som det blandt andet hedder i et brev fra 1445 udstedt af kong Christopher III for Saltum Kirkes vedkommende – at der med inkorporationen fulgte den betingelse, at indehaveren til kirken skulle holde en »*skikkelig kapellan*«,²¹ og ofte synes gejstlige inkorporationshavere at have taget noget let på denne del af aftalen;²²

Figur 3. En dominikaner prædiker og forsøger at forklare tingenes rette sammenhæng for hvad der endnu ikke synes at være en helt overbevist folkemængde. Samtidig går sort-hvide dominikanerhunde – Domini canes eller Herrens hunde – i flæsket på djævelens ræve og ulve for derved at beskytte lammene, den kristne menighed. Hvor tiggerbrødrenes prædikanter kom frem, blev de ofte mødt med stor folkelig interesse, men jorden, hvorpå deres milde og fromme ord blev sået, var ikke altid lige imødekommende. For mange i almuen bød mødet med terminerende tiggerprædikanter først og fremmest på et underholdende indslag i en ellers temmelig monoton hverdag. Fresko af Andrea da Firenze 1365-67. Detalje af vægmaleriet The Church militant and triumphant i Det Spanske Kapel i klosterkirken Santa Maria Novella, Firenze.

tilsyneladende har i hvert fald nogle lægfolk i Skagen og Saltum ment, at en supplerende pastoral tjeneste var ønskelig.

De primære forhindringer mødte tiggerprædikanter i regioner og perioder, hvor højere politiske kræfter var på spil og af forskellige årsager vendte de lokale præster og befolkningens stemning imod dem. Den slags overordnede misforhold synes at ligge bag flere af de værnebullaer, som eksempelvis pave Bonifacius IX i 1396 udstedte for franciskanske brødre, der terminerede i de nordtyske stifter Schwerin, Ratzeburg og Kammin.²³ Omvendt kan man også argumentere for, at det var i sådanne perioder, at en eventuel generel utilfredshed hos sognepræsterne ville møde størst lydørhed hos magthaverne.

Hvem prædikede tiggerbrødrene for?

Historikere har traditionelt hævdet, at tiggerordenernes primære aktiviteter var rettet mod borgerskabet i middelalderens byer. Alt tyder dog på, at tigger-

brødrene prædikede flittigt for alle. Hvis man skal udpege én gruppe i samfundet, som tiggerordenernes prædikanter havde speciel gennemslagskraft hos, så var det middelalderens kvinder. Denne særlige kvindelige relation til tiggerbrødrene stikker hovedet frem mange steder i kildematerialet. For prædikernes vedkommende ses det blandt andet ved, at flere prædikenskitser specifikt var rettet på forskellige grupper af kvinder, og det kunne der tilsyneladende også være god ræson i, eftersom den vidtberejste franciskanerprædikant Michel Menot ved middelalderens slutning kunne berette, at »*Vi ved af erfaring, at ved hver prædiken finder man fire kvinder for hver mand [...], hvor de ikke kommer til en prædiken uden spædbørn hængende fra deres bryster og en mængde småbørn løbende efter sig, som råber op igennem hele prædikenen. De gør det meget vanskeligt for prædikanten og tilhørerne.*« Broder Menot var således ikke videre begejstret for småbørn ved sine prædikener, og mange dominikanske prædikanter har utvivlsomt delt hans mening, men faktisk opfordrede gentagne dominikanske generalkapitler til målrettet prædiken for børn.²⁴ Da Vincent Ferrier i 1418-19 drog på en stort anlagt prædikekampagne gennem Bretagne, var en del af prædikenerne møntet på børn, og nogle af hans medprædikanter lærte børnene bønner, og hvordan man skulle opføre sig under messen.²⁵

De fleste kendte dominikanske prædikener handler om vigtigheden af at tilstå og angre sine synder, at forsone sig med sine fjender og være gavmild over for de fattige. Den dominikanske generalmester Humbert rådede sine prædikanter til at advare lægfolk imod at give sig i kast med dybere trosspørgsmål, da det var bedre at overlade sådanne overvejelser til de professionelle. En daglig fremsigelse af *Pater noster*, *Ave Maria* og trosbekendelsen kombineret med en ydmyg, lydige og gavmilde adfærd over for kirken, samt en generel god og from levevis, var de religiøse handlinger, som man skulle opmuntre den almindelige lægmand og -kvinde til. I sine prædikenforslag til forskellige samfundsgrupper begyndte Humbert gerne med en beskrivelse af, hvordan folk fra målgruppen ideelt set burde opføre sig, hvorpå han oplyste de moralske problemer, som gruppen ofte var ude i, fulgt af konkrete forslag til råd og formaninger.

Bonden kunne ifølge Humbert være særlig stolt, idet han bestrider det hverv, som Gud oprindeligt havde tiltænkt mennesket. Denne præference hos Gud for bondelivet skal standen være bevidst om, hvorfor utilfredsfred med sin skæbne bestemt ikke er klædelig. Kristeligt set har bonden den fordel, at da han altid er travlt beskæftiget med at dyrke jorden, har han mindre tid tilovers, hvor han risikerer at blive fristet til synd. Faktisk behøver bonden ikke bekymre sig så voldsomt meget om efterlivet, da han blot skal passe sit arbejde og leve i lydige afholdenhed, hvorefter han ifølge Humbert kan forvente at høste de himmelske afgrøder.²⁶

Figur 4. Gudsfrøgtig fromhed på landet udlevet af en tysk svinebonde illustreret af Albrecht Dürer i et træsnit fra 1496. Bondealmuens bønsliv kunne i middelalderen finde professionel støtte i jævnlige besøg på gårdene og i den lokale sognekirke af franciskanske og dominikanske prædikanter på terminering.

Afholdelsen af tiggerbrødrenes prædiken og øvrige pastorale gerninger under termineringen kunne i princippet foregå alle steder i lokalsamfundet, men vi møder først og fremmest de dominikanske præster ved landsognekirker og på herregårde, samt i andre byer inden for konventets termin. Også middelalderens mange små kapeller dannede ramme for brødrenes virke, ligesom kirkegårde og markedspladser var oplagte steder at lade folk forsamle for at høre det gode budskab forkynde. Det samme gjaldt åbne pladser i landskabet med en historisk eller lokalkultisk betydning; ved den flamske landsby Te Wachtebeke var der i 1361 tradition for udendørs prædikener på en gammel borgbanke.²⁷ Foruden små rejseegnede bibler og prædikebøger til symbolsk og praktisk brug i felten, kunne tiggerbrødrene tillige være udrustet med et indviet, trans-

Figur 5. En dominikaner prædiker under Guds åbne himmel på hvad der ligner en mobil prædikestol. Maleri af Fra Angelico ca. 1422-23. Detalje fra altertavle, San Pier Martire triptych, oprindeligt i San Felice Kirke, Firenze, nu Museo di San Marco, Firenze. Fra Kanter & Palladino 2005.

portabelt alter til forretelse af egentlige messer. Nogle brødre havde endog mobile prædikestole med sig til opstilling i felten.

Kilderne er generelt meget sparsomme med oplysninger om termineringens form og indhold, hvilket ikke mindst gælder den religiøse del. Et lille nordisk indblik gives i en ansøgning fra dominikanerkonventet i Nidaros, Trondheim, til den svenske ærkebiskop i slutningen af 1330'erne om tilladelse til at sende to navngivne brødre på terminering i Jämtland. Ansøgningen specificerer, at der var tale om broder Arne Larsson og broder Håkon, henholdsvis præst og novice, hvor broder Arne skulle holde gudstjeneste, prædike, høre skrifte og pålægge bod, samt indsamle gaver og bidrag til reparation af klosterets forfaldne bygninger.²⁸ Et andet sjældent nordisk indblik i de praktiske overvejelser omkring dominikansk terminering findes i en pavelig dispensation fra 1326 til dominikanerne i ordenes skandinaviske provins *Dacia*, hvor pave Johannes XXII tillod dem om nødvendigt at spise kød, når de var på rejse uden for deres klostre, selvom dette stred imod ordenens regler og sædvaner; dispensationen gjaldt dog kun på dage, hvor også andre kristne i Norden måtte spise kød. Som årsag angives provinsens gølge jorder og aftagende gavmildhed i befolkningen, der betød, at brødrene havde været nødsaget til at spise rugbrød, bygbrød og sågar barkbrød, og derfor var vendt mere døde end levende hjem fra sådanne rejser, hvorunder det endvidere direkte berettes, at brødrene prædikede og hørte skriftemål.

Hvad dominikanerne mente var passende rejsekost vides ikke med sikkerhed, men det synes ikke at have været rugbrød. De foretrukne alternativer har

nok været hvedebrød, frugt, grøntsager og fisk, som næppe havde den store udbredelse hos Nordens bondestand i starten af 1300-tallet. Tidspunktet for bullen er ikke uden betydning, idet hele Europa havde været ramt af misvækst og hungersnød i perioden 1310-21, og navnlig i Norge havde sultedøden sat sig tunge spor. Omtalen af manglende gavmildhed og »*kølnet kærlighed i menneskes sind*« kan altså dels ses i lyset af denne samfundøkonomiske krise, foruden en mulig reel faldende popularitet for tiggerbrødrene hos befolkningen; i praksis kan begge dele vel tænkes at have gjort sig gældende, således at fødeknaphed, misvækst og generel lavkonjunktur ikke ligefrem har gjort de tiggende klosterbrødre mere velkomne på bøndergårdene. Endvidere kan man studse lidt over dominikanernes modvilje mod almuekost, thi hvor bygbrød og – endnu værre – barkbrød trods alt må formodes at have hørt de fattigste klasser og de dårligste tider til, så anses rugbrød gennemgående for almindelig bonde- og arbejderkost fra slutningen af højmiddelalderen. Modviljen kan tolkes som tegn på, at de utilfredse dominikanerbrødre kom fra udlandet, idet rugbrød jo endnu i dag hører til de mest traumatiske oplevelser for mange udlændinges møde med Danmark. Endelig er der den mere samfundssociale tolkningsmulighed, at dominikanerne trods deres selvvalgte status som Kristi fattige disciple kom fra sociale lag i samfundet, hvor man var bedre vant end rugbrød, og at der trods alt var grænser for, hvor langt det skønnedes rimeligt at strække dette *vita apostolica*! Dertil kan man nok mistænke brødrene for at smøre lidt tykt på i deres grådkvalte klage til paven, der fra sædet i Avignon synes ganske forfærdet over de vilkår, som hans kære sønner udsattes for på de golde jorder i det fjerne nord.

Terminering i Danmark

Omtaler af terminerende tiggerbrødre er yderst sparsomme i det danske kilde-materiale. Blandt dominikanerne kan med sikkerhed udpeges én fra klostret i Roskilde: »...*woer termindz Brodher, som goer i Slagelse thermind*«. ²⁹ Han havde haft bolig på en gård i Slagelse, som konventet på grund af økonomisk nød måtte sælge i 1532. En anden mulig omtale gælder dominikaneren prior Henrik i Holbæk. Da han i 1475 kunne fejre sit 40-årsjubilæum i ordenen blev han tildelt titlen *jubilarius*, hvormed fulgte en række privilegier, herunder at han herefter var fritaget for visitationstjeneste »*i konventets termin*«. ³⁰ Betegnelsen *visitation* anvendes i dominikansk sammenhæng typisk om ordenens interne inspektioner, så enten må meningen være, at broder Henrik ikke længere behøvede at rejse rundt på kontrol til konventets termineringshuse, hvoraf ingen kendes, eller også dækker visitation her selve termineringen. Kilderne byder dertil på flere indirekte, men sandsynlige belæg for dominikansk terminering i Danmark, som vil blive præsenteret i det efterfølgende.

Herhjemme kendes kun til ganske få termineringshuse tilknyttet tiggerordenerne. Dominikanerne vides med sikkerhed at have haft termineringshuse i Malmø under konventet i Lund, og i Slagelse under konventet i Roskilde.³¹ Derudover havde dominikanerne huse med ukendt anvendelse nær Karlshamn i Blekinge, Trelleborg, København, Helsingør og Vellerup i Hornsherred.³² Franciskanerne i Lund havde et termineringshus i Helsingborg, hvortil ordenen havde potentielle overnatningssteder på Skanør og i Slagelse.³³ De få sikre belæg for termineringshuse tilknyttet tiggerordenerne kan udmærket skyldes manglende kildeomtale, men kan også indikere, at præstegårde, adelige hovedgårde og tiggerordners klostre herhjemme ofte har budt på tilstrækkelige alternative overnatningsmuligheder.

Overnatning hos landadelen

Overalt i Nordeuropa kan man finde tegn på, at dominikanerkonventerne havde et godt forhold til den lokale landadel, hvis slotte og hovedgårde var en oplagt station under termineringen. Talrige belæg vidner om dominikanske visitter hos adelen, og det er således ganske illustrerende, at den engelske stormand sir Geoffrey Luttrell i starten af 1300-tallet til et håndskrift lod sig afbilde ved hjemmets veldækkede højbord i selskab med to terminerende dominikanere.

Figur 6. To dominikanske brødre sidder til højboards hos den engelske ridder Sir Luttrell. I hele Nordeuropa synes ikke mindst dominikanerne ofte at have nydt godt af landadelig gæstfrihed under termineringen. Illustration af ukendt kunstner fra Luttrell Psalter, et engelsk illumineret håndskrift fra starten af 1300-tallet. British Library.

Særlig stor popularitet blandt tiggerbrødre kan konstateres for det bretonske adelssæde i Quintin. Slottets regnskaber kan berette om årlige besøg i perioden 1451-1500 af terminerende brødre fra samtlige tiggerordener repræsenteret i Bretagne. Fordelingen viser dog også, at kun ét konvent i hver orden kunne regne slottet med i sin termin.³⁴

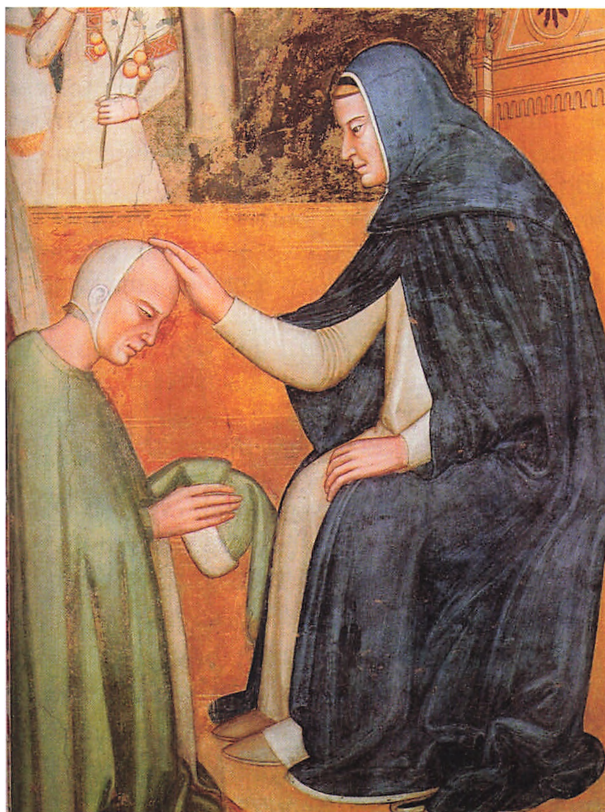
Mange steder fungerede de terminerende dominikanere som personlige skriftefædre for adelen, der givetvis følte sig bedre tilpas med at bekende sig til disse professionelle og ofte selv velbyrdige præstebrødre end til den lokale sognepræst. Dominikanerordenen havde tydeligvis intet imod denne adelige interesse og var endda parat til at ændre terminsstrukturen for at efterkomme herskabernes ønsker. I 1275 gav, lederen af ordenens tyske provins, således dispensation til en broder fra konventet i Rostock om at måtte overskride konventets terminsgrænse, fordi fyrst Nikolaus af Werle ønskede netop denne broder som skriftefader ved sit hof.³⁵ Der kunne også høre mange andre mere specielle opgaver med til embedet som terminsbroder, ikke mindst under besøg hos adelen. Det dominikanske konvent i Osnabrück havde gennem hele senmiddelalderen en broder udstationeret i Oldenburg, hvor en af de udsendte var nært tilknyttet det lokale grevesæde som slægtens historieskriver.³⁶

De tidligste indikationer på dominikansk terminering i Norden går tilbage til 1246 og handler netop om nødvendigheden af, at brødrene skulle kunne besøge og tage ophold hos folk udenfor ordenen, også selvom disse var faldet i kirkelig unåde og derfor var bandlyst.³⁷ I Danmark har landadelen sandsynligvis også udgjort en betydningsfuld faktor i dominikanernes terminering, både som mål for den pastorale tjeneste og som værter for en behagelig overnatning. Således omtales en *»fader Peder hos prædikanterne [dominikanerne] i Roskilde«* som skriftefader for den nordsjællandske stormand Jakob Herbjørnsen i dennes testamente fra 1299.³⁸ Det må formodes, at fader Peder ved mere end en lejlighed har besøgt hr. Jakobs sæde et sted oppe omkring Arresø og Esrum Sø, hvilket meget vel kan være sket i forbindelse med terminering i det nordsjællandske.

Overnatning hos sognepræsterne

Præstegårdene var formodentlig et endnu hyppigere overnatningssted for terminerende dominikanerne i middelalderens Danmark. I 1261 modtog ordenens nordiske provins endnu en pavelig dispensation med formodet relation til termineringen. Denne gang om nødvendigheden af, at dominikanerne skulle kunne besøge og tage ophold hos sognepræster. I en pavebulle fra dette år tillod pave Alexander IV brødrene i Norden også at gæste gejstlige, der var blevet bandlyst for at leve i konkubinater, det vil sige i selskab med kvinder, hvilket var dem forbudt: *»Da vi har syn for, at nød bryder alle love, låner vi øre til Eders*

Figur 7. En dominikaner giver syndsforladelse efter at have taget imod skriftemål. Som hovedregel skulle alle kristne over konfirmationsalderen i Romerkirkens område, inklusiv middelalderens Danmark, mindst en gang årligt skrifte til deres sognepræst. En omstridt dispensation herfra gjaldt skriftefædre af de to tiggerordener, der med den lokale biskops tilladelse også kunne udføre dette vigtige sakramente for dem, der af den ene eller anden grund ikke ønskede at skrifte til sognepræsten. I hvert fald i de højere sociale lag, for eksempel hos landadelen, synes ikke så få at have gjort brug af denne mulighed, når terminerende tiggerbrødre var på besøg. Fresko af Andrea da Firenze 1365-67. Detalje af vægmaleriet *The Church militant and triumphant* i Det Spanske Kapel i klosterkirken Santa Maria Novella, Firenze.

fromheds bønner, og tilstår Eder i kraft af nærværende skrivelse, at hvis det hænder Eder at komme ind i huset hos sådanne klerke, der for frillehold er underlagte bands dom, så kan I frit bo hos sådanne klerke, uden at bandet af den grund skal ramme Eder.«³⁹ Det angives ganske vist ikke direkte, at der er tale om terminerende brødre, men behovet for overnatning hos fremmede klerke må i hvert fald være knyttet til rejser uden for ordenens klosterbyer, og hele problemstillingen giver bedst mening, hvis der tænkes på terminering i landdistrikterne med skiftevis ophold på egnens præstegårde, hvor brødrene prædikede og indsamlede almisser i de tilhørende sogne.

Da dominikanerpræsten Thomas fra konventet i Odense i 1521 optrådte som vidne til en skriftlig lejeaftale imellem degnen og sognepræsten i landsbyen

Hårslev på det nordvestlige Fyn,⁴⁰ må hans inddragelse primært skyldes, at han alligevel var til stede. Og den mest plausible forklaring på broder Thomas' tilstedeværelse må være, at han gik på termen i det nordvestfynske, hvilket tidspunktet, under høsten, yderligere understøtter. Vidnetjenesten på præstegården i Hårslev støtter også formodningen om, at de lokale præstegårde ofte udgjorde oplagte besøgs- og overnatningssteder for terminerende tiggerbrødre, som sandsynligvis har kvitteret med en prædiken i sognekirken. Dette er måske blevet efterfulgt af en teologisk snak i præstegården, suppleret med de seneste nyheder fra stiftsbyen og den omgivende verden.

Et andet indirekte tegn på en terminerende dansk dominikaner på lokalgejstligt besøg haves fra 1480, hvor broder Niels Jensen fra konventet i Vejle sammen med to lokale sognepræster hørte et sognevidne af 12 dannemænd fra Ørum Sogn, den 2. januar på sognets kirkegård, angående ridderen Niels Manderups ret til nogle jorder i sognet.⁴¹ Ørum ligger 14 km nordøst for Vejle, og det er næppe sandsynligt, at konventet har indvilget i at sende en broder helt herud ved nytårstid blot for at vidne, hvilket ordenen da også officielt var fritaget for. Forklaringen må snarere være, at broder Niels alligevel har opholdt sig på egnen under en juleterminering, hvor han kan have været gæst hos en af de to sognepræster i Ørum og Barrit – eller hos hr. Niels Manderup på Barritskov hovedgård.

Almisserne

Et særlig oplysende indblik i nordisk terminering haves fra Sundmøre i Norge, hvor provsten i 1529 aflagde rapport til sin ærkebiskop om verserende personalesager i provstiet. En af de mere problematiske sognepræster var hr. Mads i Ørskog, over hvem der var blevet klaget fra franciskanerne i Trondheim, dengang kaldet Nidaros. Den franciskanske broder Peder havde termineret på Sundmøre for sit konvent året forinden. I denne forbindelse havde præsten Mads angiveligt indvilget i at lade franciskaneren opmagasinere de indsamlede almisser på præstegården, mens termineringen pågik. Da franciskanerne kom for at hente deres ting, var 36 oste og nogle ræveskind imidlertid »blevet borte under hans lås og lukke«, hvorfor konventet anklagede sognepræsten for selv at have gjort sig til gode med varerne – en mistanke, som provsten tydeligvis delte.⁴² Beretningen viser dels, at terminerende tiggerbrødre ikke blot selv boede på præstegårdene under deres vandring, men at de også kunne benytte disse som midlertidige depoter for almisserne, efterhånden som de blev indsamlet. Dertil får vi her et sjældent indblik i typen af gaver, som brødrene modtog på termen, hvilket synes at være et langt fra ubetydeligt kvantum af lokalegnens mest værdifulde produkter, i dette tilfælde ost og ræveskind. Sagen var i øvrigt ganske alvorlig for hr. Mads, idet provsten fratog ham retten til

at holde messe, indtil tingene var erstattet. Alene en mistanke om tyveri uden behørig bod ville miskreditere præstens omdømme hos menigheden.

Tiggerbrødrenes afhængighed af sognepræsternes gæstfrihed viser sig desuden mellem linjerne i et klagebrev til den norske kong Eirik Magnusson fra det dominikanske konvent i Bergen, der kan dateres til ca. 1290. En gammel strid imellem de bergensiske dominikanere og kannikkerne ved det lokale domkapitel var nu igen blusset op, hvilket ikke var blevet bedre af, at den forudgående konge i 1278 havde presset dem til at vælge en dominikansk biskop, Narve, der imidlertid ikke var i stand til at gyde olie på vandene. Uden om biskoppen havde kannikkerne indført et forbud for stiftets præster mod at lukke dominikanere ind i deres huse, give dem mad eller drikke, samt lade dem samle almisser i deres sogne. Alt sammen under trussel om bandlysning og fratagelse af embedet. I brevet udtrykte dominikanerne derfor stor ængstelse for, at forbuddet ville undergrave hele klosterets eksistensgrundlag.⁴³ Populært sagt

Figur 8. To terminerende tiggerbrødre, formentlig en franciskaner til venstre og en dominikaner til højre, mødes på en af middelalderens landeveje. Franciskaneren bærer pølser og en krukke i sin bylt, samt en fisk i hånden. Dominikaneren har endnu ikke fået synlig fangst. Udateret kobberstik fra Nürnberg. Fra Isberg 1933.

søgte kannikkerne med denne nye offensiv at ramme deres dominikanske modstandere dér, hvor det for alvor gjorde ondt: på termineringen og forbindelsen til sognepræsterne ude i Bergen Stift.

Den rurale almisseindsamling bestod af naturalier som brød, mel, korn, smør, ost, æg, kød, fisk, tran, tørv, brændsel, øl, vin og hvad man nu ellers måtte have af produkter i de pågældende områder. De relativt gode kilder for termineringen i Bretagne i begyndelsen af 1500-tallet melder, at brødrene her især hjembragte varer som korn, smør og kød.⁴⁴ Penge har brødrene også modtaget på landet, men det primære formål ved den rurale tiggergang synes faktisk netop at have været at skaffe proviant hjem til konventet. Hvad man ikke kunne tigge sig til, blev købt. Denne fokus på naturalier fremgår også af tidspunktet for termineringen, der generelt havde sin højsæson efter høsten, samt hvornår der nu ellers kunne ventes overskud og gavmild velvilje, såsom omkring de kirkelige højtider. Selvom termineringen var særligt koncentreret i nogle perioder, så kunne man dog tilsyneladende støde på terminerende brødre på alle tider af året. På slottet i Quintin fik man især besøg af tiggerbrødrene om efteråret, men de kunne også dukke op om foråret.⁴⁵

Fra Norge har vi allerede hørt, at franciskanerne på Sundmøre indsamlede oste og ræveskind, mens en dominikaner udstationeret ved Lofoten hjembragte stokfisk og rugbrød til konventet i Bergen. Et muligt alternativt indblik i, hvad der kunne indsamles på termineringen i Danmark, haves fra reformations-skriftet om *Peder Smed og Asser Bonde*. Der er tale om et forholdsvis langt, satirisk smædeskrift på vers, der menes at stamme fra tiden omkring 1530. Det er skrevet på dansk, men har vist sig at bygge på et tysk forlæg fra 1523-24, hvor den danske version følger dettes hovedhistorie, men har langt flere detaljer af lokalgeografisk karakter. Kort fortalt foregår historien i sin danske version på en krostue i Skive, hvor den omrejsende håndværksmand Peder Smed møder bonden Asser fra Mors, der er på lokal pilgrimsrejse til kirken i Karup, hvor det hedder sig, at en Mariafigur i træ har udgydt ægte tårer. Den lutheransk indstillede smed fraråder nu kraftigt bonden at tro herpå og afslører derefter alt, hvad han ved om den katolske kirkes falskhed og grådighed, hvilket får en tilstedeværende sognepræst, hr. Jens, og en dominikaner, broder Kurt, til at blande sig i diskussionen, idet disse dog naturligvis kommer til kort over for den veltalende og lærde smed. De to hovedproblemer ved beretningen om *Peder Smed og Asser Bonde* er dels, at den tydeligvis er propagandistisk og derfor bevidst prøver at fremstille tiggerbrødrene så usympatiske som muligt, dels at der i vidt omfang må være tale om fiktive hændelser, som endda er kopieret fra Tyskland. Ikke desto mindre vil jeg hævde, at mange af de mere neutrale samtidshistoriske detaljer i beretningen, der så at sige sætter rammen for handlingen, sagtens kan stå til troende, idet den danske forfatter/over-

sætter på disse punkter jo netop kun har haft grund til at gøre historien så troværdig og genkendelig for læseren som muligt.

Efter at den velunderrettede Peder Smed for selskabet i krostuen har afsløret sin gruppvækkende viden om en antonitisk terminsbroder i Aalborg, fortryder Asser Bonde sin hidtidige gavmildhed imod antoniterne og alle øvrige omvandrende tiggerbrødre: *»Også jeg gav ham både flæsk og gris; aldrig var jeg her på vis. Som min nabo gav, således gav jeg med; for det har været en gammel sæd. Nu har jeg lært så meget her; af mit flæsk får han ikke mere.«*⁴⁶

*»Hvad jeg har hørt er nu for sig; men munke får ikke flere oste af mig. Rettelig kunne munke plage; så snart havde de os ved ave. Den ene ost hentede de bort; før min hustru fik en anden gjort. Fra Randers kom munke, de var grå; her kom fra Århus de sorte også. Fra Horsens kom den som korset bærer; så kom hr. Anders fra Mårkær. Her kom også flere, hvorend de har hjemme; de ville det ingenlunde forsømme. Jeg havde ikke tre oste på én tid; så gjorde munkene mig dem kvit. Jeg undrer på i al måde; hvoraf munkene de mange oste gøre lade.«*⁴⁷

Dertil svarer Peder Smed, at mens han ikke ved noget om konventernes forbrug af ost, så hedder det sig, at franciskanerne i Randers engang havde indsamlet så meget lamme- og fårekød, at det begyndte at rådne, inden de kunne nå at spise det, hvorfor de smed det hele i fjorden, *»to hundrede fårekroppe, således har jeg hørt, af dem som det med øjnene så. Jeg ved ikke om de har gjort med ostene lige så«*.⁴⁸ Der er som sagt mange ting ved fortællingen om Peder Smed, der skal tages med store forbehold, men det er langt fra utænkeligt, at man fra Mors, ligesom på Sundmøre i Norge, har været glade for at hente oste hjem til konventerne, og at også kød kan have været med på trækvognen. At tiggerbrødrene, som hævdede af Asser Bonde, hyppigt besøgte gårdene på Mors, kan udmærket afspejle virkelige forhold. Formentlig har ét konvent fra hver af de nævnte ordener sendt brødre dertil mindst én gang årligt. Derfor kan man – i hvert fald med nutidige øjne – godt forstå, hvis nogle bønder, som den fiktive Asser, har fundet disse tilbagevendende besøg en smule trættende. Derimod synes forfatteren at have rodet noget rundt i de omtalte tiggerkonventers geografi, idet termineringen på Mors snarere må have henhørt under de dominikanske og franciskanske konventer i Viborg, samt det johannitiske konvent i Nykøbing Mors, Dueholm Kloster.

Terminernes økonomiske betydning og deres fastlæggelse

Traditionelt har historikerne hæftet sig mest ved termineringens økonomiske betydning og dermed indsamlingen af almisser. Til trods for denne undervurdering af termineringens religiøse side, så synes man faktisk alligevel også at være lykkedes med at undervurdere den rurale tjenestes økonomiske betydning sat i forhold til almisseindsamlingen i byerne. Jacques Le Goff var så fo-

kuseret på den urbane forbindelse, at han mente, at man kunne beregne byernes omtrentlige folketal alene ud fra antallet af tiggerklostre.⁴⁹ Mange steder i Europa, og da ikke mindst i Norden, har folketallet i middelalderens byer imidlertid været så beskedent, at det er svært at forestille sig, at tiggeri inden for murene alene har kunnet brødføde et eller flere konventer bestående af 12-40 brødre. Byboernes gavmildhed skulle også holde live i byernes øvrige fromme stiftelser, for nu ikke at glemme de egentlige tiggere. En sådan manglende forestillingsevne finder støtte i en række lokale og regionale studier af termineringens betydning i nogle af Nordvesteuropas mest urbaniserede områder, såsom Flandern, Alsace, Rhinlandet og de nordtyske hansestæder.⁵⁰ Le Goffs model har mødt stor skepsis fra Walter Simons, fordi eksempelvis Dominikanerordenens konventer var af højst forskellig størrelse,⁵¹ og fordi eksempelvis de flamske tiggerklostres fordeling og størrelse tydeligvis ikke blot afhæng af selve stæderne, men også tog hensyn til de tilknyttede landdistrikters størrelse og økonomiske potentiale.⁵² Sådanne rurale hensyn kommer til udtryk i en pavebulle fra 1404, hvor pave Benedikt XIII tillod stiftelsen af et nyt dominikansk kloster i Bretagne. Argumenterne var blandt andet, at byen Guérande lå tilstrækkeligt langt fra Nantes, hvor det nærmeste dominikanerkloster fandtes, samt at byen lå i en tæt befolket, frugtbar og rig egn.⁵³ En tilsvarende afhængighed af landområderne udtrykkes ved en intern dominikansk tvist om termineringen i 1400-tallets Flandern, hvor konventet i Douai gjorde gældende, at det var nødt til at have en større termin end nabokonventerne, idet selve staden Douai ikke havde samme størrelse som de omkringliggende klosterbyer opgjort i antal adelige, købmænd og rigdomme. Selv for Flanderns største byer, Gent, Brügge og Ypres, hvor indbyggertallet i 1300-tallet er beregnet til omkring 30.000-64.000, synes byernes økonomiske og administrative sammenhæng med de tilhørende landdistrikter at have spillet kraftigt ind på deres tiggerordensmæssige potentiale.⁵⁴

Der var ikke nogen fast standard for størrelsen eller afgrænsningen af et konvents termin. Hvor der var langt imellem ordenens klostre, kunne terminerne derfor blive særdeles store, men tilsyneladende regnedes selv ganske betydelige afstande ikke for noget afgørende problem. Dette fremgår af en dominikansk strid fra Thüringen, hvor en af de ombejlede landsbyer endte med at blive tilknyttet konventet i Göttingen, der lå 90 kilometer derfra.⁵⁵

Terminernes størrelse i Skandinavien

På dette punkt synes tiggerbrødrenes kontinentale terminering dog at have blegnet i sammenligning med forholdene i Skandinavien. I den danske udgave af *Peder Smed og Asser Bonde* berettes det, at »*Fra Mårkær bor i Aalborg en mand, hr. Lars Pedersen hedder han. Sankt Antonius' kors han bærer, i Nørre-*

jylland hans termin er«. ⁵⁶ Antoniterordenen havde kun to hospitalsklostre i senmiddelalderens Danmark, nemlig i Mårkær i det slesvigske landskab Angeln og i Præstø på Sydøstsjælland. Klostrenes økonomi var baseret på en kombination af traditionelt klosterods og almisseindsamling, og der er reelt intet, der taler imod påstanden om, at konventet i Mårkær havde hele den jyske halvø som sit territorium, hvoraf Nørrejylland blev dækket fra et termineringshus i Aalborg. I hvert fald har det tilsyneladende ikke forekommet fortællingens danske oversætter utænkeligt, at antoniterbrødrene i Mårkær skulle have en terminerende broder udstationeret omkring 275 kilometer derfra i Aalborg. ⁵⁷ At antoniterne rent faktisk terminerede i Nørrejylland fremgår af et sognevidne fra Falslev ved Mariager i midfasten 1487, hvor »*hr. Jep Jepsen, Sankt Antonius' bud, som den dag sang i Falslev Kirke*« sammen med nogle tilkaldte dannemænd af sognet overværede det omtalte sognevidne på kirkegården. ⁵⁸

Også dominikanske og franciskanske prædikanter var parate til at tage lange vandreture op gennem Jylland. Et allerede omtalt belæg herfor haves fra 1489, hvor pave Innocens VIII meddelte biskop Niels Stygge af Børglum, at helligåndsbrødrene fra Aalborg havde klaget deres nød til paven angående franciskanske og dominikanske præster, der på den lokale befolknings begæring holdt messer og andre kirkelige tjenester i sognekirkerne i Skagen og Saltum. ⁵⁹ Hverken franciskanerne eller dominikanerne havde imidlertid konventer i Vendsyssel. De nærmeste dominikanske udgangspunkter var Viborg og Århus, hvorfra der immervæk er henholdsvis 180 og 210 kilometer til Skagen. I praksis kan man forestille sig, at eksempelvis dominikanerkonventet i Viborg, ligesom antoniterklosteret i Mårkær, har haft et termineringshus i Aalborg, hvorfra en udstationeret præst kan have termineret i det nordenfjordske, men selv herfra er der dog stadig omtrent 100 kilometer til Skagen.

Et andet belæg for en frisk, om end fatal dominikansk vandretur i det jyske haves fra 1527, hvor rigsrådet i et klagebrev til kongen melder om en dominikaner fra konventet i Vejle, der angiveligt var på vej til Viborg for at købe tørfisk, da han brutalt blev overfaldet af to af kongens ryttere. De slog og huggede ham ned til han lå livløs tilbage, hvorpå de huggede løs på hestene, der var spændt for en medbragt vogn. ⁶⁰ Foruden det uhyrlige i selve overfaldet, som muligvis skal tages med et gran salt på grund af beretningens politiske anvendelsesformål, er det værd at bemærke, at de dominikanske konventer åbenbart holdt sig en ganske stor indkøbsradius. Man var angiveligt parat til at sende en broder på den 85 kilometer lange tur fra Vejle til Viborg for at købe tørfisk! En anden oplysende faktor ved historien er, at dominikaneren med sig havde en hesteforspændt vogn til at hjembringe fisken fra Viborg. Sådanne transport-hjælpemidler må have været udbredte ved termineringen i almindelighed. I

Figur 9. Det var bestemt ikke ufarligt for tiggerbrødre at gå på termen, idet de langt fra blev modtaget lige venligt alle steder, og dertil var et sårbart mål for landevejens mange farer. Så voldelige overfald som to dominikanske brødre udsattes for mellem Vejle og Viborg i 1527 hørte dog heldigvis til sjældenhederne. Ingen skandinaviske terminsbrødre opnåede da heller helgenstatus, sådan som det tilfaldt den her afbildede dominikanske Peter Martyren, der blev myrdet i Norditalien i 1252, mens hans socius så forfærdet til. Illustration i helgenskrift af Fra Angelico ca. 1423. Biblioteca del Convento di San Marco, Firenze. Fra Kanter & Palladino 2005.

det hele taget forekommer det sandsynligt, at rejsen fra Vejle til Viborg indgik i en form for terminering, så formålet trods alt har været rettet mod mere end viborgensiske tørfisk.

Oppe i den del af provinsen Dacia, der lå på den Skandinaviske Halvø, var terminsbrødrenes tilbagelagte afstande endnu mere imponerende. Dominikanerne ved konventet i Nidaros ansøgte i slutningen af 1330'erne ærkebispem af Uppsala om lov til at terminere i det svensk-norske grænseområde Jämtland.⁶¹ Det ligger ikke blot et par hundrede kilometer fra den norske ærkebispesæd. Rejsen gik også igennem et uhyre bjergrigt terræn. Rekorden for dominikansk termineringsafstand må dog gå til brødre fra konventet i Bergen, der betjente øboerne i Norskehavet, blandt andet på Lofoten omkring 1.000 kilometer fra hjembyen! Kendskabet til terminering på Lofoten skyldes en beretning fra den

venetianske købmand Pietro Querini, der i vinteren 1431-32 forliste med sit skib i Nordatlanten. De skibbrudne reddede sig i land på det yderste af Lofoten, og efter mere end en måned i den nordnorske vinterkulde nåede de frem til en lille fiskerby på øen Røst, der talte 120 sjæle fordelt på 12 hjem. Til italienerens forbløffelse fandt han i denne menneskehedens yderste forpost en dominikansk præst fra konventet i Bergen, der fungerede som sjælesørger for fiskerbefolkningen gennem vinteren og ved tøjbruddet i maj sejlede hjem til Bergen med fiskerne, og en løn fra øens befolkning på 60 stokfisk og tre store rugbrød.⁶²

Grænseoverskridende terminering

De dominikanske terminer kunne således være ganske store. Ved midten af 1200-tallet var Dominikanerordenen sjældent repræsenteret med mere end ét konvent pr. stift, og ved middelalderens slutning kunne der let være omkring hundrede sogne inden for en termin. De dominikanske terminer var gennemgående større end de franciskanske, eftersom Franciskanerordenen generelt anlagde flere konventer. De øvrige tiggerordener havde endnu færre konventer og dermed potentielt set større terminer, men selvom alle tiggerordener vides at have praktiseret terminering, så tyder studier fra blandt andet Alsace på, at de dominikanske og franciskanske konventer lagde betydeligt flere kræfter i termineringen end eksempelvis karmeliterne.⁶³ Det føromtalte eksempel fra Vendsyssel støtter dette indtryk; det kan således ellers umiddelbart undre, at helliggandsbrødrenes klagebrev fra 1489 specifikt nævner franciskanere og dominikanere, men derimod ikke karmeliterbrødre, der som den eneste af tiggerordenerne var repræsenteret i Børglum Stift med det i 1460 oprettede konvent i Sæby. Heller ikke den fiktive Asser Bonde fra Mors omtaler karmelitiske terminsbrødre fra Sæby blandt sine trælsomme besøgende.

Når det gælder en udpegning af de konkrete terminer hørende til de enkelte konventer, så har Jørgen Nybo Rasmussen identificeret flere relationer for de nordiske franciskanere, hvortil han har forsøgt at rekonstruere hele ordenens terminsstruktur på Fyn.⁶⁴ I Danmark mener han således, at Als og Sundeved hørte under konventet i Flensborg, Salling hørte til Viborg og Vendsyssel til Aalborg. I nogle tilfælde benytter Rasmussen post-middelalderligt oprettede hospitalers dækningsområde som indikator for forudgående klostres terminer. Således bestemtes det for eksempel for det nye hospital i Køge oprettet i det gamle franciskanerkloster, at der til de syge her måtte indsamles almisser i herrederne Stevns, Fakse, Bjæverskov og Ramsø, hvilket udmærket også kan have udgjort det franciskanske Køgekonvents termineringsdistrikt.

Vi er mere på bar bund, hvad angår dominikanske terminer i Norden. Der foreligger en håndfuld konkrete belæg og især indicier for enkeltlokaliteters

terminsmæssige tilhørsforhold, og kombineret med lidt kreativ logik kunne man godt udpege en potentiel terminsstruktur for Dominikanerordenen i midlaldernes Skandinavien.⁶⁵ Men studier fra de dele af Nordvesteuropa, hvor terminsstrukturen kan kortlægges med sikkerhed, viser, at man i mindre vel-dokumenterede regioner som Norden skal være yderst varsom med at tage noget for givet. I Flandern, hvor terminerne kan kortlægges ret nøjagtigt, viser de sig for det første at forholde sig ret frit til andre kendte verdslige og gejstlige grænseforløb, og for det andet har de ændret sig gennem flere omlægninger, efterhånden som samfundsudviklingen nødvendiggjorde det. Som udgangspunkt har de dominikanske terminer formentlig ofte oprindeligt holdt sig inden for de eksisterende rigs- og stiftsgrænser, eftersom ordenen i 1200-tallet typisk var tæt knyttet til fyrstemetagen, der endvidere garanterede brødrenes fysiske sikkerhed, mens bispene skulle godkende brødre udpeget til terminering i de respektive stifter. Relativt hurtigt synes terminerende dominikanerbrødre i Norden imidlertid at have krydset bispens grænser. Dominikanere fra konventet i Vejle, Ribe Stift, vides at have haft deres gang på halvøen nord for Vejle Fjord, selvom denne lå i Århus Stift, men tættere på det vejlensiske kloster end på det århusianske.⁶⁶ Hvis der vitterligt var tale om terminering, burde brødrene i forvejen have indhentet en tilladelse hertil fra biskoppen i Århus, hvilket de da muligvis også havde. Denne regel er imidlertid ikke altid blevet efterkommet i praksis. I 1435 fandt ærkebiskop Aslak af Nidaros det nødvendigt at understrege over for sine bisper og kannikker, at ingen klostermænd måtte »*traminere*« i Norge uden behørig tilladelse fra den biskop eller det domkapitel, i hvis stift termineringen foregik, men vel og mærke kun, hvis termineringen ikke fandt sted i det stift, hvori den udsendte broders kloster lå. Forbuddet skete med den begrundelse, at det ellers ville skabe misundelse klostrene imellem, fordi klostre med mange folk kunne sende flere mænd ud og dermed få flere penge end små klostre – og flere end hvad rimeligt var.⁶⁷ Et eksempel på grænseoverskridende terminsvirksomhed hos nordiske dominikanere er allerede omtalt i form af Nidaroskonventets udtrykte ønske i 1330'erne om at sende brødre over ærkestiftsgrænsen til Uppsala ind i Jämtland, der på denne tid hørte under den norske konge.⁶⁸ Danske tiggerbrødre fra de skånske og hallandske konventer holdt sig angiveligt end ikke tilbage for også at overtræde rigsgrænsen til Sverige i forbindelse med terminering ind i Västergötland og Småland, tilsyneladende uden tilladelse fra nogen af de behørig myndigheder. Kilden til sidstnævnte oplysning er dog ikke entydigt troværdig, da der er tale om en anklage rejst i 1520'erne af den udpræget anti-danske og anti-mendikante biskop Peder Månsson, der residerede så langt borte fra grænselandet som bispedømmet Västerås.⁶⁹

Grænsekonflikter

Når terminens størrelse og grænser skulle fastlægges, var der først og fremmest et økonomisk hensyn at tage, så terminen skulle afpasses konventets størrelse og de økonomiske muligheder i hjembyen. Men dertil kan allehånde lokale faktorer have spillet ind, såsom brødrenes etablerede kontakter til egenes præster og adelige, herunder sidstnævntes eventuelle relation til de enkelte klostre gennem familiemedlemmer, gaver og begravelser. Endelig var terminsgrænserne ofte resultatet af flere kompromisser imellem de involverede konventer.

Netop terminernes størrelse og fastlæggelsen af grænser er en af de primære årsager til, at vi overhovedet ved noget om tiggerbrødrenes terminering, fordi der siden midten af 1200-tallet har været stridigheder imellem konventerne, hvilket fyldte betragteligt på provincialkapitlernes årlige dagsordener. Som nævnt skulle alle nystiftede klostre efter 1280 straks have en klart defineret termin. Heri lå indbygget den potentielle konfliktskabende faktor, at hele strukturen skulle revideres ved hver ny konventoprettelse. Der er fremlagt mange forklaringer på den bratte nedgang i antallet af nystiftede tiggerklostre, som kan konstateres i hovedparten af Europa fra begyndelsen af 1300-tallet. Som en supplerende årsag kan man fristes til at fremføre ordenernes egen terminstruktur, der at dømme ud fra de mange og ofte opslidende retstvister imellem konventerne må have givet anledning til ekstra overvejelser, inden man oprettede nye konventer. Faktisk kan situationen sammenlignes med den ofte omtalte fastlåsning af Danmarks sognestruktur i løbet af 1100-tallet, hvor udskillelsen af nye sogne herefter synes kraftig besværliggjort på grund af modstand fra de eksisterende sognepræster og kirkepatroner.

Helt i stå gik udviklingen i tiggerordenene dog ikke, og fra tid til anden oprettedes fortsat nye konventer op gennem senmiddelalderen – med en deraf afledt ballade angående terminerne. Da et nyt dominikansk konvent blev oprettet i Zwolle i det østlige Nederland i 1468, kom det hurtigt til strid om terminsgrænserne med områdets hidtil enerådende konvent i Zutphen, som stod på i mindst 20 år.⁷⁰ Det kunne imidlertid også være ændringer i den omgivende samfundsstruktur, der nødvendiggjorde omlægninger i termineringen. Eksempelvis var Rotterdam i 1470'erne ramt af en økonomisk krise, der medførte så stor fattigdom i befolkningen, at det angiveligt underminerede det lokale dominikanerkonvents eksistensgrundlag. Rotterdam havde med sit vestlige opland hidtil været tilstrækkelig stor til at kunne brødføde brødrene, men nu søgte de ud i byens nord- og sydøstlige opland, der tilhørte konventet i Utrecht.⁷¹ Problemer kunne også opstå ved upraktiske, eksterne grænsedragninger, hvor eksempelvis stiftsgrænserne kunne være uhensigtsmæssige i forhold til konventernes placering og potentielle terminering. Endnu mere konfliktskabende

kunne det være, hvis terminsgrænsen samtidig adskilte to af ordenens provinser. Sådant en nabostrid indledtes i 1267 imellem de to nordtyske dominikanerkonventer i Stralsund og Greifswald, der henholdsvis indgik i provinserne Teutonia og Polonia. Angiveligt havde brødre fra Greifswald indsamlet almisser inden for Stralsundkonventets termin, hvorfor en rasende prior fra Stralsund gik den 60 kilometer lange vej til naboerne i Greifswald. Hans vrede voksede for hvert skridt. Da han nåede frem, kom det til et voldsomt skænderi i fuld offentlighed med den polske prior, og medførte en pinlig skandale af en kaliber, der bragte begge kamphaner for det dominikanske generalkapitel samme år, hvor de blev idømt hårde straffe, afsat fra deres embeder og sendt til nye konventer – langt væk fra hinanden.⁷²

Foruden den eventuelle underholdningsværdi for eftertidens læsere, så viser ovenstående eksempler ikke blot, hvor lidt broderlighed, der kunne herske imellem konventerne, men også hvor stor betydning termineringen vitterligt havde for det enkelte konvent. Dertil bør utvivlsomt også regnes en stor betydning for det omkringliggende samfund. Hvis man ignorerer tiggerklostrenes terminering, misser man også en vigtig forståelse for tiggerbrødrenes reelle dækningsgrad i middelalderens samfund. Et kig på klosterkortet for Holstein vil for eksempel vise, at der i Ditmarsken længe kun fandtes ét enkelt kloster, nemlig dominikanerklosteret i Meldorf, der blev stiftet i 1319 som en del af provinsen Saxonía og med nære relationer til konventet i Lübeck.⁷³ Men ligesom dominikanerne ikke forblev inde i den ret beskedne by Meldorf, hvis almisser alene næppe ville have kunnet holde liv i et konvent ret længe, måtte de dele ditmarskernes i øvrigt særdeles store gavmildhed over for fromme stiftelser med repræsentanter fra tiggerkonventer uden for Ditmarsken. Heriblandt det augustinske konvent i Osnabrück, der i 1404 fik tilladelse af biskop Henrik af Slesvig til at terminere i Ditmarsken, formentlig med brødre fra konventets hus i Oldenburg, hvorfra der immervæk var 110 kilometer til Elben og Ditmarsken.⁷⁴

Reformationens opgør med tiggerbrødrenes terminering

Tiggerbrødrenes terminering har efter alt at dømme spillet en særdeles væsentlig rolle i Kirkens pastorale betjening af landdistrikterne i middelalderens Nordeuropa. Det har således i vidt omfang været udsendte terminsbrødre fra byernes tiggerkonventer, der som de første for alvor har søgt at forklare kristendommens grundlæggende tanker og værdier for den ordinære bondebefolkning. Man kan måske ligefrem som Brian Patrick McGuire hævde, at det reelt var dominikanerne og franciskanerne, der i løbet af 1200-tallet fuldførte den kristning af danerne, som Harald Blåtand hævdede at have gennemført 300 år tidligere.⁷⁵ Endnu ved Reformationen stod de to tiggerordener, måske

særligt dominikanerne, som den katolske tros mest ihærdige og trofaste fortalere imod tidens mange kirkekritiske røster.

Den bedste indikator for termineringens økonomiske og religiøse betydning kan måske findes i det forhold, at forbud imod netop terminering var noget af det første, som tiggerordenerne blev mødt med af begrænsende tiltag i reformationstidens Tyskland.⁷⁶ Også i Norden blev retten til at terminere et afgørende punkt i reformationskampene. Især i Sverige gik kong Gustav Vasa (1523-1560) hårdt ind imod terminationsbrødrene, som han mistænkte for at vække folket til oprør imod ham og i øvrigt optræde som hemmelige agenter for danske og norske interesser.⁷⁷ Ikke helt uberettiget. På et stort svensk rigsrådsmøde i sommeren 1527, afholdt i dominikanerklosteret i Västerås, blev tiggerbrødrene, af de indkaldte vidner fra bonde- og borgerstanden, udpeget som de sande bagmænd til en social opstand i Dalarna, og stænderne foreslog derfor, at ordenernes frihed blev begrænset kraftigt. Anmodningen blev nådigt efterkommet af kongen, idet tiggerbrødrene herefter kun måtte terminere i to gange fem uger om sommeren og vinteren. Resten af året skulle de helt holde sig inde i deres klostre.⁷⁸ Dette påtvungne *stabilitas loci* i 42 uger om året var til-

*Figur 10. En tiggermunk på terminering? I virkeligheden er der nok tale om en karteusermunk, idet en sådan eksplicit optræder i snittets forlæg, en dodedans afbildet i Mariakirken i Lübeck, men havde farven på kappen været sort, kunne han lige så godt have været dominikaner. Egentlig forestiller træsnittet, der blev trykt første gang i Lübeck i 1489, bare en »munk« jævnfør den tilhørende tekst i skriftet *Des dodes dantz*. Det lybske trykkeri Mohnkopf solgte efterfølgende træblokken til den københavnske bogtrykker Hans Vingaard, der blandt andet brugte den lidet sympatiske udseende munk i et par anti-katolske smædeskrifter fra 1530-40'erne. Foruden det griske blik bemærkes hvordan munken knuger en lille pose eller sæk i højre hånd, formentlig med indsamlede almisser fra tidens udskældte terminering.*

syneladende det reelle dødsstød for tiggerordenerne i Sverige, der blev kraftigt affolket i årene efter 1527. Allerede i 1528 var situationen så alvorlig for dominikanerne i Svealand, at de flere steder selv valgte at forlade klostrene i samlet flok.⁷⁹

Terminering blev i det hele taget et af de varme emner i reformationstidens opgør med tiggerordenerne. Siden ordenernes fremkomst i starten af 1200-tallet havde dele af kirken set med væmmelse på denne form for omvandrende klosterliv, som allerede Skt. Benedikt havde talt imod, og tiggerbrødrene måtte med jævne mellemrum forsvare deres levevis, hvilket de typisk og bedst gjorde ved at henvise til, at også Kristus jo var på bestandig vandring og levede af andres almisser. Hvad kunne da være en frommere og smukkere form for religiøst liv? Erasmus af Rotterdam og dermed hele den humanistiske skole sluttede sig imidlertid også til kritikerne af disse »Roms satellitter«, og endnu barskere blev angrebene fra lutheranerne, der i deres generelle bredside imod tiggerordenerne ikke mindst sigtede efter terminsbrødrene. I reformationstidens talrige anti-katolske propagandaskrifter, og hos mange af eftertidens historikere, kan man ofte læse, at et af de store irritationsmomenter for almuens netop var tiggerbrødrenes evindelige, omvandrende tiggeri i by og på land. Som allerede vist er dette syn dygtigt videregivet i beretningen om *Peder Smed og Asser Bonde*.

Figur 11. To dominikanere på terminering møder vandringsmanden Kristus. Fra flere sider i samfundet, også inden for Kirken, blev tiggerbrødrene kritiseret for deres omflakkende tilværelse og afhængigheden af andres gavmildhed, men et godt argument imod denne kritik fandt brødrene i det forhold, at de i virkeligheden blot levede på samme måde som Kristus havde gjort. Fresco af Fra Angelico (1387-1455). San Marco Kirke, Firenze. Fra Innocenz & Strunk 1916.

Men hvor meget er der egentlig belæg for en sådan folkelig og samfundsmæssig modstand imod tiggerbrødrenes terminering? Umiddelbart har jeg ikke kunnet finde mere i det nordiske materiale overhovedet, bortset fra pavebul-lens ord om manglende gavmildhed i 1326 og anklagerne rejst af reformerte partier under selve Reformationen. Særlig interessant i den forbindelse er kong Gustav Vasas allerede omtalte hårde linie imod tiggerkonventernes ter-minering i Sverige, der tilsyneladende ikke så meget skyldtes en decideret anti-katolsk uvilje imod brødrene som en frygt for, at de omvandrede prædi-kanter skulle rejse utilfredse bønder og adelsmænd til oprør imod ham. Når bønder og byfolk fra Dalarna efter en nedkæmpet opstand på rigsrådsmødet i 1527 lagde skylden på tiggerbrødrene og endvidere anklagede disse for at »fare omkring og tigge til stor plage og bedrag for almuen, hvorfor de burde blive hjemme i deres klostre og passe deres gudstjeneste«, så kan man let få mistanke om, at Dalarbønderne greb denne mulighed for at dreje kongens vrede imod andre end dem selv.⁸⁰ Mere interessant er det i denne sammenhæng måske snarere at notere sig, at indskrænkningen af tiggerordenernes adgang til at terminere i løbet af et år synes at have fjernet hele deres eksistensgrundlag i Sverige. Hvis bondebefolkningen havde så meget imod tiggerbrødrenes termi-nering, som de reformerte og mange historikere har hævdet, så burde det næp-pe have haft så afgørende og ødelæggende konsekvenser for brødrene i Sverige, at kongen i 1527 reducerede termineringen til ti uger om året.

Dertil er det værd at bemærke, at tiggerbrødrene ikke var ene om at termi-ner i middelalderens Danmark. Også mange andre gejstlige personer prakti-serede omrejsende indsamling af almisser til fromme formål. Hospitalsorde-nerne af johannitere, antonitere, sanktjörgensbrødre og helligåndsbrødre supplerede deres godsindtægter med systematiske indsamlinger. Desuden kunne en række andre stiftelser opnå tiggerlicenser ved særlige lejligheder. Således gav biskop Peder Jensen af Roskilde i 1408 værgerne for Skt. Gertruds Kapel i Køge »fuld tilladelse til på grund af forbedringen af nævnte Skt. Ger-truds Kapel frit at drage omkring med nævnte kapels tavler i Eders nævnte her-reder og vort fogedi i Dragør, for ved sig selv eller deres velyndere at erhverve almisser«. ⁸¹ I starten af 1520'erne var selv domkirker og herreklostre tilsynela-dende begyndt at udsende *bedere* til indsamling af almisser, hvorfor kong Chri-stian II i 1521-22 søgte at begrænse termineringens omfang til de egentlige tiggerbrødre:

»Også domkirker og herreklostre udsender mange bedere med heste, vogn og gående. Desuden tillader bisperne, at mange bedere, som tigger til nye steder, som er optaget, ved kælder eller andetsteds, og trygler almuen og besværer dem med dette. Dette må aflægges, undtagen for helligåndsordenens, Vor Frues, sor-tebrødrenes, gråbrødrenes, Sankt Antonius' og Sankt Jørgens bedere, som intet

andet har end Guds almisse og rette tiggerbrødre er, og som nu kun lidt kan få for de andre, dog uden at nye klostre kan oprettes. Med Vort og rigsrådets samtykke og vilje.»⁸²

Det er værd at bemærke, at denne terminering tilsyneladende ikke var mere uønsket af myndighederne, end at den umiddelbart fik lov at fortsætte uanfægtet efter Reformationen – dog ikke for tiggerbrødrene. Allerede i 1530 tillod kong Frederik I borgerne i Malmø at fortsætte termineringen i de distrikter, som byens franciskanere og helligåndsbrødre hidtil havde varetaget, men nu skulle det ske på vegne af byens nyindrettede hospitaler.⁸³ Faktisk fortsatte traditionen med omrejsende termbrødre længe efter tiggerbrødrenes forvisning fra Danmark i 1537. I 1621 modtog forstanderen ved Helsingør Hospital, der efter Reformationen var blevet oprettet i det endnu stående karmeliterkloster med tilførte ejendomme fra byens dominikanerkloster, et brev fra kong Christian IV, hvoraf det fremgår, at hospitalet ikke blot havde overtaget dominikanernes bygninger og jorder, men også disses praksis med at sende brødre ud at terminere to gange om året i landdistrikterne med henblik på at indsamle almisser til hospitalet. Efter Christian IV's mening var det en uskik og et kedeligt levn fra fortiden, der straks burde indstilles, hvorfor folk på landet fremover, hvis de følte derfor, kunne skænke gaver til hospitalet via deres lokale sognepræst og herredsprovst, der herefter skulle sørge for videregivelsen til hospitalet.⁸⁴

En anden ofte fremsat anklage i reformationstidens anti-katolske stridskrifter var, at det var de ringeste af tiggerbrødrene, der blev sendt bort fra konventet og ud på landet, mens de bedste kræfter blev hjemme i klostrene. Tanken kan da også synes oplagt, uanset om man som de lutheranske reformister udpegede det luksuriøse levned i *klosterpaladserne* som årsagen, eller om man med mere nutidige briller tænker på de jobmæssige udfordringer og karrieremuligheder, som især de store konventer har kunnet tilbyde. Dertil fremgår det også af akter fra Dominikanerordenens egne general- og provincialkapitler, at termineringen gav anledning til bekymring. Bekymringerne angik dog ikke terminsbrødrenes faglige kvalifikationer, men mere de moralske farer, som et liv uden for konventets trygge rammer kunne byde på.⁸⁵ Dette gjaldt især sidst i senmiddelalderen, hvor det mange steder blev normalt at udlicitere termineringen til omtrent permanent udstationerede brødre, der ofte selv kom fra det pågældende lokalområde. Fra slutningen af 1400-tallet begynder disciplinærsager om sådanne fast udsendte terminsbrødre at fylde stadig mere i provincialkapitlernes akter. Typisk handler de om manglende aflæggelse af regnskaber til hjemkonventet, og dertil findes flere sager om brødre, der tog fromme kvinder i tjeneste som husholdersker.⁸⁶ Termineringen udgjorde da også et af hovedpunkterne i tiggerordenernes egne, interne reformeringer i

sidste fjerdedel af 1400-tallet. I de tidlige reformår så man ofte konventerne skille sig af med deres termineringshuse, men da de tilsyneladende mange steder var umulige at undvære i praksis, kom de som regel hurtigt tilbage igen.⁸⁷

Langt de fleste kilder med konkrete, samtidige omtaler af terminsbrødre viser imidlertid et andet billede, nemlig, at det først og fremmest var nogle af ordenernes mest respekterede brødre, der sendtes ud i terminen. Det var ofte brødre af høj rang i konventet, såsom forhenværende eller senere lektorer, subpriorer og priorer, ja endog doktorer, der blev udvalgt.⁸⁸ Med baggrund i den store bekymring hos ordenernes ledelser kan det ikke overraske, at man netop foretrak at koncentrere termineringen på erfarne og ulastelige brødre kendt for stor selvdisciplin. Der var ikke blot tale om en slags aftægtstjeneste for gamle, velrenommerede brødre, idet der også kendes adskillige eksempler på terminsbrødre, der efter en periode med udstationering i terminerne blev valgt til høje embedsposter. Her synes Danmark ikke at stå tilbage for resten af Nordvesteuropa. Ganske vist giver det sparsomme materiale ikke mulighed for nogen dybere social analyse af danske terminsbrødre, men vi kan dog notere os forekomsten af to dominikanske priorer blandt de potentielle terminsbrødre, og tilsvarende tendenser har Jørgen Nybo Rasmussen fundet for de nordiske franciskanere, hvor hvervet som terminsbroder synes at have nydt høj anseelse og blandt andet tilfaldt tidligere klosterledere, *guardianer*.⁸⁹

Alligevel har dominikanske og franciskanske terminsbrødre også i Danmark fået et blakket eftermæle. Det kan de især takke deres mendikante kollega Poul Helgesen for, idet han netop hævdede, at det ofte var konventets mindst kvalificerede, vanvittige brødre, der blev udsendt, mens de lærde og bedst begavede foretrak at blive hjemme i købstædernes klostre, med mindre de blev tvunget på termen af nød, pression, frygt eller higen efter personlig ære: *»og de vanvittige har de mest udsendt at tigge, der enten kun kunne lidt eller intet prædike, og særdeles ikke i den rette mening. Var nogen lærd og vittig iblandt dem, da skulle han være hjemme i købstæderne og der indeholde deres hæder.«*⁹⁰

Umiddelbart skulle man jo synes, at en oprigtig katolsk karmeliterbroder som Poul Helgesen i denne sag måtte være mere troværdig end hvis påstanden eksempelvis var blevet slynget ud af de lutheranske reformprædikanter. Alligevel kan der være grund til at betvivle broder Pouls neutrale objektivitet på netop dette punkt. Såvel Poul Helgesens eget humanistiske kirkesyn som tidspunktet for skriftets nedfældning kaldte på en kritisk linje imod forhold hos det ærke-katolske parti, og her var netop termineringen en oplagt syndebuk, idet der som vist ovenfor er flere indikationer på, at terminering aldrig kom til at spille samme rolle for karmeliterne som for de gamle tiggerordener.⁹¹ Kendskabet til de uduelige terminsbrødre kan Poul Helgesen meget vel have haft fra Erasmus af Rotterdam, og hans kritik behøver

altså ikke at afspejle reelle danske forhold så meget som humanisternes generelle holdning. Men selvfølgelig er der også den mulighed, at Poul Helgesens kritik byggede på konkret viden om forholdene i Danmark, som kun er blevet overleveret igennem ham, samt den anonyme danske forfatter til beretningen om *Peder Smed og Asser Bonde*, som jeg i objektivitetens navn vil give det sidste ord. Da Peder Smed sidst i fortællingen har hudflettet katolicismen i almindelighed og tiggerbrødrene i særdeleshed, lykkes det ham faktisk at omvende selskabets dominikanske repræsentant, broder Kurt. Inden han kaster kappen af sig for i stedet at blive en ærlig sildefisker i Nibe fortæller Kurt, at han af sin prior er blevet udsendt for at indsamle korn, kød, smør og ost, men nu tydeligt desillusioneret udtrykker sin dårlige samvittighed over hele terminerings- og tiggertanken samt ikke mindst over sig selv: »Kære Peder, alt I siger er sandt. Jeg kan nu mærke, at det er tant. Vi munke til meget unytte er, de fattige folk skulle selv fortære, det vi munke kunne fra dem svige, som de har lagt stort arbejde i. Prioren har sendt mig ud, at indsamle korn, ko og stud. Jeg skulle også indsamle smør og ost, nu sidder jeg her og drikker most.«⁹²

Noter

1. Denne artikel er baseret på kapitel fem i min ph.d.-afhandling om *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*, Syddansk Universitet i 2008.
2. Undtaget herfra er de to ordeners tilknyttede nonneklostre, der alle besad store jordegodser, hvilket gælder nonneklostrene Skt. Agnete (dominikansk) og Skt. Clara (franciskansk) i Roskilde.
3. Oversat fra Luzian Pfleger, 1941 s. 92.
4. Anders Andrén, 1985 s. 59.
5. For Nordens vedkommende har Jørgen Nybo Rasmussen helliget emnet et par afsnit i sin afhandling om de nordiske franciskanere (Jørgen Nybo Rasmussen, 2002 s. 311-316).
6. David L. d'Avray, 1985 s. 14-15.
7. Anne Riising, 1968 sp. 425-426.
8. Hilding Johansson, 1968 sp. 424; Anne Riising, 1968 sp. 426-427; Einar Molland, 1968 sp. 427-428.
9. Anne Riising, 1968 sp. 427; Ebbe Nyborg 1985.
10. Anne Riising, 1969 s. 34-35.
11. Anne Riising, 1969 s. 32-34.
12. *Kirkehistoriske Samlinger* (KS) 2. række bind III s. 77-78.
13. Oversat fra Humbert af Romans, *De eruditione...* (jf. David L. d'Avray, 1985 s. 31).

14. Forskellen påpeget af Walter Simons, 1987 s. 70.
15. Både hos dominikanerne og franciskanerne dannede klostrene i Norden en intern provins kaldt *Dacia*.
16. Ingo Ulpts, 1995 s. 314; Kaspar Elm, 1989 s. 175-177; Walter Simons, 1987 s. 162.
17. Andreas Rütther, 1997 s. 112-113 og 221
18. Rudolf Kleiminger, 1938 s. 86-89; Ingo Ulpts, 1995 s. 313.
19. David L. d'Avray, 1985 s. 40.
20. *Danske Magazin* (DM) 5. række bind II s. 206-207.
21. DM 5. række bind II s. 206 note 3.
22. Ebbe Nyborg, 1979 s. 44-46.
23. Ingo Ulpts, 1995 s. 313.
24. Larissa Taylor, 1992 s. 31-32 (citater oversat herfra).
25. Herve Martin, 1975 s. 322.
26. Humbert af Romans, *De eruditione* (jf. Edward Tracy Brett, 1984 s. 161-163).
27. Walter Simons, 1987 s. 197.
28. *Diplomatarium Suecanum* (DS) bind IV nr. 3405.
29. DM 1. række bind II s. 157-158.
30. »Et fuit exemptus a visitatione terminorum dicti conuentus«. *Registrum Generalis Magistri Ordinis Predicatorum (Dacie)* kap. I nr. 17 (Karl Henrik Karlsson, 1901 s. 11-12).
31. DD 2. række bind XI nr. 13 (m.fl.); DM 1. række bind II s. 157-158.
32. *Historisk Tidskrift för Skåneland* bind II s. 259-260; *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* (Rep.) 2. række bind I nr. 83; H.U. Ramsing, 1943 s. 60; *Annales Danici* s. 211; KS 3. række bind III s. 480.
33. Jørgen Nybo Rasmussen, 2002 s. 99 og 314.
34. Herve Martin, 1975 s. 211.
35. Ingo Ulpts, 1995 s. 84-85.
36. Kaspar Elm, 1989 s. 156.
37. DS bind I nr. 323.
38. DD 2. række bind V nr. 40.
39. *Bullarium Danicum* nr. 566. Dansk oversættelse ved Jørgen Olrik, 1906-08 s. 381-82. De nordiske franciskanere havde fået en tilsvarende tilladelse i 1257 (DD 2. række bind I nr. 199).
40. *Ældste Danske Archivregistraturer* (ÆDA) bind V s. 959-960.
41. Rep. 2. række bind III nr. 4561-62.
42. *Diplomatarium Norvegicum* (DN) bind V nr. 1056.
43. DN bind II nr. 28.
44. Herve Martin, 1975 s. 209 og 213.

45. Herve Martin, 1975 s. 211.
46. Oversat fra *Peder Smid oc Atzer Bonde* CIIII (KS 1. række bind II, 344).
47. Oversat fra *Peder Smid oc Atzer Bonde* GIIII (KS 1. række bind II, 369).
48. Oversat fra *Peder Smid oc Atzer Bonde* GIIII (KS 1. række bind II, 370).
49. Jacques Le Goff, 1968 s. 343 og 346-347.
50. Fx Walter Simons, 1987; Andreas Rütther, 1997; Rudolf Kleiminger, 1938; Kaspar Elm, 1989; Ingo Ulpts, 1995.
51. Mindstekravet for et konvent var 12 brødre, men de store klostre talte ofte 40-60 brødre, nogle enkelte – som i Brügge – op mod 100.
52. Walter Simons, 1987 s. 71-72.
53. Herve Martin, 1975 s. 64.
54. Waler Simons, 1987 s. 74, 84-85 og 89.
55. Matthias Vöckler, 1991 s. 5.
56. Oversat fra *Peder Smid oc Atzer Bonde* CIII (KS 1. række bind II s. 342-343).
57. Dette er i øvrigt et af de steder, hvor den danske oversætter har afvejet ganske betydeligt fra det tyske forlæg, idet den skurkagtige terminsbroder i Aalborg oprindeligt var en jøde fra Schlesien.
58. KS 3. række bind III s. 238.
59. DM 5. række bind II s. 206-207.
60. DM 2. række bind V s. 220.
61. DS bind IV nr. 3405.
62. Jarl Gallén, 1998 s. 145.
63. Andreas Rütther, 1997 s. 114.
64. Jørgen Nybo Rasmussen, 2002 s. 311-316 + ill. nr. 45.
65. Hvilket jeg tidligere har vovet for konventerne i Skara og Lödöse (Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, 2007 s. 172-174).
66. Rep. 2. række bind III nr. 4561-62.
67. DN bind VII nr. 397.
68. DS bind IV nr. 3405.
69. »Ey borde konungen tilstädia många tiggier och biddiere fara vm kring rijkitt, förändes Helgedomer eller lysendes afflatt, och enkannelige them som aff androm Landom komme skulle han förbiudhe såssom Danske muncker pläge tiggie i Ösbo, Wesbo och Sønnerbo, Hwilke titt sändes aff Halmstade och Landzkrono, och Lundh.« (Peder Månsson, *Barnabok*, jf. 'Peder Månssons skrifter', s. 699-700).
70. Folkert Jan Bakker, 1988 s. 63 og 78.
71. William A. Hinnebusch, 1966 s. 268.
72. William A. Hinnebusch, 1966 s. 265-266.
73. H.N.A. Jensen 1874, s. 121-122.
74. Kaspar Elm, 1989 s. 153-154.

75. Brian Patrick McGuire, 2008 s. 173-176.
76. Klaus-Bernward Springer, 1999 s. 332.
77. Martin Berntson, 2003 s. 90-91 og 112.
78. *Konung Gustaf I's Registratur* (KGR) bind IV s. 242 f.
79. Martin Berntson, 2003 s. 90-97 og 112-115.
80. KGR bind IV s. 224; Martin Berntson, 2003 s. 94-96 og 114.
81. Oversat fra DD 4. række bind XI nr. 420.
82. Oversat fra DM 1. række bind VI s. 359-361
83. *Kong Frederik I's Registranter* s. 255.
84. *Aarsberetning fra Gehejmearkivet* bind III suppl. s. 92.
85. William A. Hinnebusch, 1966 s. 271.
86. Kaspar Elm, 1989 s. 179-181.
87. Rudolf Kleiminger, 1938 s. 69-70.
88. Folkert Jan Bakker, 1988 s. 64; Larissa Taylor, 1992 s. 38 og 92.
89. Jørgen Nybo Rasmussen, 2002 s. 477.
90. Oversat fra Paulus Helie, *Svar på Malmøbogen*, s. 227-228.
91. Til gengæld kan flere danske karmeliterklostre have spillet en stor pastoral rolle i de byer, hvori de anlagdes, hvilket især var unge og ofte ganske små bysamfund ved kysten; for Landskronas og Sæbys vedkommende var der dårligt tale om andet end fiskerlejer, da brødrene slog sig ned (Troels Dahlerup, 1963 s. 298-299).
92. Oversat fra *Peder Smid oc Atzer Bonde* JIIII (KS 1. række bind II s. 381).

Kilder og litteratur

- Anders Andrén: *Den urbana scenen: städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö 1985.
- Annales Danici medii ævi*, udgivet af Ellen Jørgensen. København 1920.
- Folkert Jan Bakker: *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*. Groningen 1988.
- Martin Berntson: *Klostren och reformationen – Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523-1596*. Göteborg 2003.
- Edward Tracy Brett: *Humbert of Romans: His life and views of thirteenth-century society*. Toronto 1984.
- Troels Dahlerup: »Karmeliterordenen«. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bind 8, 1963, sp. 298-299.
- Bullarium Danicum – Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark, 1198-1316*, udgivet af Alfred Krarup. København 1932.
- DM = *Danske Magazin*. København 1745 ff.
- David L. d'Avray, David L.: *The preaching of the friars: Sermons diffused from Paris before 1300*. Oxford 1985.

- DD = *Diplomatarium Danicum*. København 1938 ff.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Christiania/Oslo 1849-1976.
- DS = *Diplomatarium Suecanum*. Stockholm 1829 ff.
- Kaspar Elm: *Mittelalterliches Ordensleben in Westfalen und am Niederrhein*. Paderborn 1989.
- Jarl Gallén: »Kökar, klosterbröderna och havet«. *Finland i medeltidens Europa*, af Jarl Gallén (red. af John Lind & al.). Helsingfors 1998, s. 110-152.
- Paulus Helie: *Svar på Malmøbogen*, ca. 1530, udgivet af M. Kristensen i *Skrifter af Paulus Helie* bind 3. København 1933, s. 57-284.
- William A. Hinnebusch: *The History of the Dominican Order: Origins and Growth to 1500*, bind 1. New York 1966.
- Historisk Tidskrift för Skåneland*. Lund 1901-1921.
- Humbertus de Romanis OP: *De eruditione praedicatorum* (»Om dannelsen af prædikanter«), ca. 1267-77. Blandt andet delvist udgivet af J.J. Berthier i *B. Humberti de Romanis: Opera de Vita Regulari* bind II, Rom 1889 (genudgivet Torino 1956), s. 373-484.
- Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: »Prædikebrødrene i Västergötland: Konventerne i Skara og (Gamla) Lödöse betraget som en del af Dominikanerordenens nordiske provins Dacia«. *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift*, red. af Johnny Hagberg. Skara 2007, s. 159-184.
- Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*. Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2008
- H.N.A. Jensen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte nach hinterlassenen Handschriften*, bind 2. Kiel 1874.
- Hilding Johansson: »Predikan« (Sverige). *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bind 13, 1968, sp. 423-425.
- KS = *Kirkehistoriske Samlinger*. København 1849 ff.
- Rudolf Kleiminger: *Das Schwarze Kloster in Seestadt Wismar. Ein Beitrag zur Kultur- und Baugeschichte der norddeutschen Dominikanerklöster im Mittelalter*. München 1938.
- Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udgivet af K. Erslev & W. Mollerup. København 1879.
- KGR = *Konung Gustaf den förstes registratur*. Stockholm 1861-1916.
- Jacques Le Goff: »Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: l'implantation des ordres mendicants«. *Annales Economies-Sociétés-Civilisations*, bind 23, 1968, s. 335-352.
- Herve Martin: *Les ordres mendiants en Bretagne (vers 1230- vers 1530). Pauvreté volontaire et prédication à la fin du moyen-âge*. Rennes 1975.
- Brian Patrick McGuire: *Da Himmelen kom nærmere – fortællinger om Danmarks kristning 700-1300*. København 2008.

- Einar Molland: »Predikan« (Norge). *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bind 13, 1968, sp. 427-429.
- Peder Månsson: *Barnabok*, 1524-27, udgivet af R. Geete i *Peder Månssons skrifter på svenska*. Stockholm 1913-15, s. 655-718.
- Ebbe Nyborg: »Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri«. *Strejflys over Danmarks bygningskultur – festskrift til Harald Langberg*. København 1979, s. 37-64.
- Ebbe Nyborg: »Den tidlige sognekirkeinkorporation: Et studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark«. *Festskrift til Troels Dahlerup – på 60-årsdagen den 3. december 1985*, red. Aa. Andersen & al. Århus 1985, s. 17-35.
- Jørgen Olrik: *Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebisperid*. København 1906-08.
- Peder Smid oc Atzer Bonde*, ca. 1530, blandt andet udgivet af J.F. Fenger i *Kirkehistoriske Samlinger* 1. række bind II, 1853-56, s. 327-382.
- Luzian Pfleger: *Kirchengeschichte der Stadt Strassburg im Mittelalter*. Colmar 1941.
- Piet De Pue: *Geschiedenis van het oud Dominikanenklooster te Brugge (1233-1796)*. Leuven 1981.
- Piet De Pue: *Geschiedenis van het oud Dominikanenklooster te Ieper (1263-1797)*. Leuven 1982.
- H.U. Ramsing: *Københavns ejendomme 1377-1728*, bind 1. København 1943.
- Jørgen Nybo Rasmussen: *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*. Kevelaer 2002.
- Registrum Generalis Magistri Ordinis Predicatorum (Dacie)*, 1474-1528, uddrag om Dacia udgivet af Karl Henrik Karlsson i *Handlingar rörande Dominikaner-Provinsen Dacia*. Stockholm 1901, s. 8-55.
- Rep. = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. København 1894-1939.
- Anne Riising: »Predikan« (Danmark). *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bind 13, 1968, sp. 425-427.
- Anne Riising: *Danmarks middelalderlige prædiken*. København 1969.
- Andreas Rüther: *Bettelorden in Stadt und Land: die Straßburger Mendikantenkonvente und das Elsaß im Spätmittelalter*. Berlin 1997.
- Walter Simons: *Stad en apostolaat – De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*. Brussel 1987.
- Klaus-Bernward Springer: *Die deutschen Dominikaner in Widerstand und Anpassung während der Reformationszeit*, 'Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens', ny række, bind 8. Berlin 1999.
- Larissa Taylor: *Soldiers of Christ: Preaching in Late Medieval and Reformation France*. New York 1992.

Ingo Ulpts: *Die Bettelorden in Mecklenburg: Ein Beitrag zur Geschichte der Franziskaner, Klarissen, Dominikaner und Augustiner-Eremitten im Mittelalter*. Werl 1995.

Matthias Vöckler: »Einige Anmerkungen zur Entstehung und Bedeutung der Termineien der Bettelmönche im mittelalterlichen Thüringen«. *Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins Giessen*, ny række, bind 76, 1991, s. 1-11.

ÆDA = *Ældste Danske Archivregistraturer*. København 1852-1910.

Aarsberetning fra det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, udgivet af C.F. Wegener. København 1852-83.

Forfatter

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, f. 1968, cand.scient. i geografi og historie fra Roskilde Universitetscenter 2004, ph.d. i middelalderhistorie fra Syddansk Universitet 2008 med afhandlingen *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark*. Ansat som videnskabelig assistent på Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet, i et projekt om middelalderlige stednavne på Vestsjælland. Fra 1. juni 2009 i et toårigt post. doc.-projekt om dominikanerne i middelalderens Norden. Har skrevet om klosterhistorie, landbrugs- og bebyggelseshistorie, heriblandt *Historisk-Geografisk Atlas* med Peder Dam fra 2008. Yderligere info: www.jggj.dk.

Summary

Traditionally, mendicant studies have focused on the urban activities of the friars, first and foremost in the home town of the convents. Within the last 25-30 years, a number of NW-European studies have, however, stressed the significance of the rural activities of the friars, both economically and pastoral. Even in highly urbanized regions such as Flanders, Alsace, the Rhineland and along the north German coast, the *termini* and the *terminationes* of the mendicant convents seem to have played an important role. In Scandinavia, where even the largest cities were no match for the Flemish and German ones, Dominican and Franciscan *terminationes* must be expected to have been even more important.

An increasing importance of *terminationes* during the thirteenth century is indicated by references in the general chapter acts of the orders and other written sources, including some examples of the numerous *terminationes*-related conflicts between convents. I have even suggested that the question of the *termini* is one of the reasons why the number of new mendicant convent foundations fell so drastically with the beginning of the fourteenth century.

We are very far from having as much knowledge on Dominican and Franciscan *termini* and *terminationes* in Denmark as in Brittany, Flanders or Ger-

many, but we do have some interesting indications of the phenomenon. Firstly, a couple of papal bulls from the thirteenth century specifically addressed to the friars in Dacia which grant them certain privileges in regard of residence and eating during travelling – privileges which strongly point to *terminatione*. Dominican and Franciscan preachers are known to have given services in the northernmost parts of Jutland (e.g. Skagen) in the 1480s, from where there were about 200 kilometres to the closest Dominican convents. Furthermore, a number of Danish incidents, where Dominican friars are reported outside their home towns, could point to *terminationes*, although this is not actually mentioned. In the northern parts of the province of Dacia, Dominican *fratres terminarii* covered even bigger distances. Another indication of the importance of Dominican *terminatione* in medieval Scandinavia can be found in the fact that the access of execution of *terminationes* was one of the most important restrictions against the mendicants by the time of the Reformation, and when King Gustav Vasa in 1527 limited mendicant *terminationes* to 2 x 5 weeks a year, this was apparently the final deathblow to the mendicant orders in Sweden, where virtually all convents died out within one year.

Whereas Dominican *terminationes* obviously existed in medieval Denmark, only one or two certain pieces of evidence can be produced for a Danish *domus terminarie*. One is known to have been placed in Slagelse, where it served as residence for a permanently posted friar from the convent in Roskilde. Dominican *fratres terminarii* were probably also posted in the Dominican house in Malmø, belonging to the convent in Lund. The poor source situation may explain the limited incidents of mendicant *domus terminarii* in Denmark and the remaining Scandinavia, but I would like to propose a reason which is at least supplementary, namely that the mendicant *fratres terminarii* in medieval Denmark to a very large extent were offered accommodation by rural parish priests and the rural nobility. The presence of particular Dominican friars in such places have been documented in several cases. Since the Danish rural landscape was densely covered with vicarages and noble demesnes, it must have made good sense for the friars to utilise this resource rather than having to establish houses of their own.

A rather alternative Danish source to the matter is given by a narrative from around 1530, which in spite of its many problems may be quite informative. The problems are that the narrative is clearly fictitious and a propagandistic attack on the Catholic Church, and furthermore, the Danish version is based on a German manuscript. Nevertheless, I would propose that a number of »neutral« elements in the story may reflect actual and contemporary phenomena known to the Danish author. Mendicant *terminationes*, which is mentioned several times in the text, could be such an element. Indeed, one of the main characters of the

tale is a Dominican *frater terminarius*, who himself is probably fictitious, but after filtering away obvious Lutheran propaganda, the description of him, his colleagues and their activities could very well be close to the truth; if so, it shows that mendicant *terminationes* was a known phenomenon in Denmark c.1530.

Thus, *terminationes* was a highly important activity for the mendicant convents, but it also seems to have been important for the rural population as well. In this way, people in the countryside were given access to a pastoral service, which was otherwise limited to the urban population. Giving sermons does not appear to have been the most central or appreciated task for most parish priests, a phenomenon likely to have been even more outspoken in the countryside than in the cities. Numerous rural parishes of the late Middle Ages did not even have a permanent priest of its own. In several cases, communities of rural parishioners are known to have invited mendicant preachers to give sermons in the parish church, as is recorded from Northern Jutland. Usually, the friars' pastoral services as 'guest preachers' seem to have taken place in good accordance with the local vicars. While the peasant population in general probably welcomed visiting preachers in the local church, it is not difficult to understand if some of them – like the fictitious Asser the Farmer from Mors in the tale of 'Peder Smed' – every now and then have felt a little bit fed up with the mendicant friars' returning visits to the farms with a hungry eye on the larder. Such a fatigue does, however, not really shine through in the Pre-Reformation sources from Denmark, apart from a papal bull of 1326 speaking of a »cooled love in the hearts of people«, which has forced the poor Dominicans of Dacia to eat rye bread!

Skovens udbredelse før landboreformerne

Skovene blev og bliver generelt stadig opfattet som en positiv landskabstype – der var mangel på skov og tømmer i Danmark efter middelalderen, og forfattere i tidlig moderne tid havde det gerne med at finde mere eller mindre pålidelige kilder eller lokale postulater om store og frodige forsvundne skove fra de gode gamle dage. Også i dag fremstår skovene for mange som et positivt element i vores ellers industrialiserede og effektive landbrugsland, og måske er det en del af forklaringen på, at så mange landskabshistorikere har forsøgt at lokalisere tidligere tiders skovudbredelse – nogen gange måske lidt for ivrigt uden skelen til de kildemæssige problemstillinger. For hvad kan vi sige sikkert om skovens tidligere udbredelse, og hvilke kilder kan vi benytte til at besvare spørgsmålet?

Baggrund

»Jamen, hvorfor laver du ikke bare et groft middelalderligt skovkort over det danske område så godt, som du nu kan ud fra kilderne? Du har jo digitaliseringerne af både Videnskabernes Selskabs kort, matriklerne, landgilderne, stednavne og meget andet. Tilsammen må du da kunne give et overblik!«

Nogenlunde denne kommentar kom lettere opgivende fra en kollega på vej hjem i bil efter et møde, hvor jeg endnu en gang have snakket om, at der altså var nogle seriøse problemstillinger ved et kort af den type, som han gerne så publiceret i dette tidsskrift. På mange måder er det en klassisk problemstilling at stå i som historiker: På den ene side skal vi huske vores kildekritiske tilgang, både den *klassisk-Erlevske* og den historisk-statistiske forsigtighed som for eksempel landbohistorikeren Fridlev Skrubbeltrang repræsenterede, men på den anden side bliver det hele meningsløst, hvis vi kun skriver stolpe op og stolpe ned om problemstillinger uden at turde konkludere noget sammenhængende. Det sidste er vi historikere til tider slemme til.

Denne artikel har ikke som mål at gøre nogle af folkene i de to yderpunkter helt tilfredse. Jeg vil benytte en del plads til diskussion af problemstillingerne ved potentielle kilder til et skovkort før 1800, da jeg er af den opfattelse, at flere har søgt alle mulige og umulige indikationer på forsvundne skovarealer. Til slut præsenteres en landskabsinddeling af Kongeriget nord for Kongeåen, hvor ejerlavene vil blive inddelt efter egne domineret af henholdsvis ager, skov, hede og overdrevsarealer.

Skovene i tidlig moderne tid

Før vi kaster os over de potentielle kilder til skovens udbredelse før 1800, er det nødvendigt at få pointeret, at skovområderne ikke mindede meget om vor tids skove. Udnyttelse af skovene var, for nu at bruge et moderne begreb, multifunktionelle: Det vil sige, at tømmer-, brænde- og anden træproduktion kun var én ud af mange udnyttelser. Ikke mindst for bønderne var kreaturerne græsning mellem træerne og i de mange lysninger, samt muligheden for at lade svinene gå og blive fedet op om efteråret ved at æde *olden*, det vil primært sige agern og bog fra ege- og bøgetræer, af største betydning.

Vor tids skove er kendetegnet ved tætstående træer frembragt ved tilplantning i planlagte felter. Datidens skove var kendetegnet ved uregelmæssig og spredt trævækst afbrudt med større eller mindre græsbevoksede lysningerne. Til tider var nogle af disse lysninger endda opdyrket, så man i de ellers skovbevoksede områder kunne støde på højryggede agre.

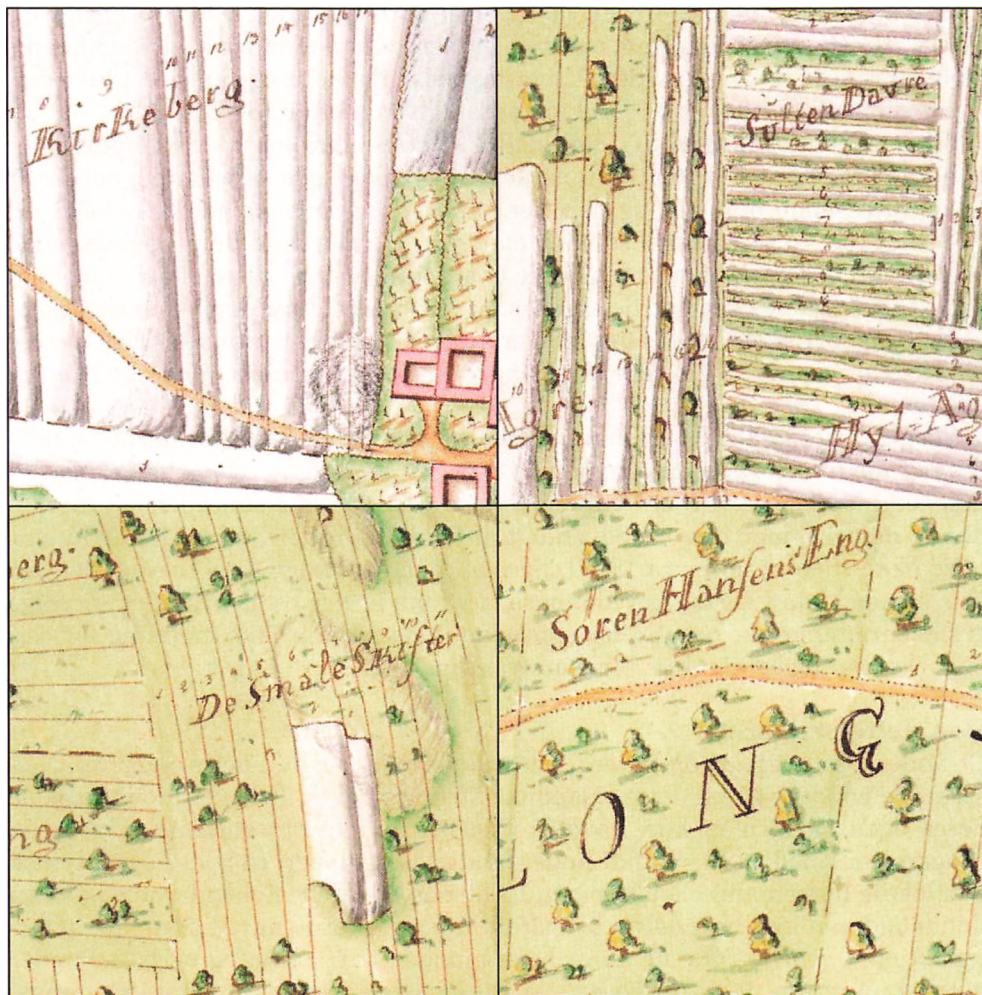
Den glidende overgang mellem ager, græsningsareal og skov kan illustreres med fire kortudsnit fra et rytterdistriktskort 1770 over Lyng-Eskilstrup, se figur 1a-d. Kortet vil blive beskrevet nærmere herunder, men her er det nok at bemærke, at kortet er særdeles detaljeret og i 1:4.000, samt at det er fra før landboreformerne og udskiftningen. De højryggede agre, dyrkningsfællesskabet og den glidende overgang mellem arealanvendelserne ses derfor tydeligt af kortet.

I det første udsnit øverst til venstre ses agrene lige ved landsbyen. Agrene ligger her tæt med varierende bredde. Bort set fra humlehaverne omkring gårdene var al jorden opdyrket. Årsagen var naturligvis, at de mere intensivt gødgede jorder omkring bebyggelserne kunne udnyttes fuldt ud som ager.

I udsnittet øverst til højre ses den begyndende overgang til de ikke-dyrkede områder. De højryggede agre er her smalle, og mellem disse – i de såkaldte *agerrener* – er der med grønt angivet græsningsarealer. Mange steder er der tegnet træer og krat, men det er tvivlsomt, om disse signaturer skulle være direkte afspejlingen af hver bevoksning: I det mindste indikerer den regelmæssige afstand, som de er sat på langs agerrenerne, at de snarere er en signatur for, at her fandtes spredt bevoksning. Der er flere indikationer på, at området var senere opdyrket eller i hvert fald ikke var blevet gødet så intensivt og måske heller ikke dyrket så intensivt som agrene ved landsbyen. Dels de smalle højryggede agre, dels de udyrkede arealer og dels navnet på agerstykket, *Sulten Davre*. Davre betyder *morgenmad*¹, så agrene har næppe givet et stort udbytte – i det mindste ikke da de blev taget i brug og fik navnet. Området er primært signaturløst/ager på det samtidige Videnskabernes Selskabs kort.

Det tredje udsnit, nederst til venstre, viser et stykke endnu længere fra landsbyen. Det er, som nævnt, ikke muligt at fastslå i hvor høj grad træsigna-

turerne, der her vises som klynger af træer, repræsenterer en egentlig trægruppe, eller om det kun viser, at der her var lidt af hvert. Uanset hvad, må dette område samlet set tolkes som enten a) et græsningsareal med spredt skovvækst eller b) som en åben skov med græsningsarealer. Dertil er der to

Figur 1a-d. Fire udsnit af rytterdistriktskort fra 1770 over Lyng-Eskilstrup, Lyng Sogn og Øster Flakkebjerg Herred, øst for Slagelse. Alle udsnit er vist i 1:4.000, som er kortets oprindelige målestok. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

mindre opdyrkede højryggede agre, der dog næppe har været gødet eller dyrket med stor hyppighed, da de lå 1½ kilometer fra landsbyen. Det er derfor svært at kategorisere arealanvendelsen – udover at den var en blanding af ager-, græsnings- og skovudnyttelse. På Videnskabernes Selskab kort er den nordlige del markeret som skov, mens den sydlige del er ager/signaturløst.

Det sidste område, nederst til højre, er et af de områder, som tydeligst indikerer egentlig skov. Træsignaturerne er her tætstående og fuldt dækkende. Hele området er skov på Videnskabernes Selskabs kort, og samtidigt blev området som den eneste *fredskov* i Lyng-Eskildstrup efter 1805.

Fredskovsforordningen af 1805 betød, at store skovområder, primært hvor træerne i for vejen var relativt tætstående og udvoksede, blev indhegnet for at holde græssende dyr ude, og derefter skulle området *kun* helliges skovdrift. Fredskovsforordningen var således et forsøg på at redde de tilbageværende skove samt et forsøg på at intensivere træproduktionen i disse skove. I løbet af 1800-tallet skabtes dermed de skove, som vi kender i dag. Men bemærk, at området er påført stednavnet eller brugerangivelsen »Søren Hansens *Eng*« – selv i dette trærige område var der altså andre vigtige anvendelser end lige træproduktionen.

Skov var dermed et langt mere diffust begreb før landboreformerne og ikke mindst før fredskovsforordningen af 1805. Det betyder selvfølgelig ikke, at vi ikke skal forsøge at vurdere udbredelsen, og det forsøgte samtidens agrarøkonomer da også, men det er nødvendigt at holde sig for øje, at der ikke kun var trædække i skovene før ca. 1800, ligesom der var langt flere træer uden for skovene end i dag. Og det betyder også, at vi må forlige os med, at den entydige grænsedragning var umulig for samtiden, ligesom den ikke er mulig for os i dag. Den kunne og kan kun blive omtrentlig.

Den delte brugsret

Et andet kendetegn ved skovene i denne periode var den delte *brugsret*. Næsten alle bønder var på dette tidspunkt fæstere – det vil sige, at de ikke ejede deres egen gård, men kun havde retten til at udnytte gårdens ressourcer, brugsretten, mod at yde blandt andet landgilde og hoveri til godsejeren, typisk den lokale herremand eller Kongen. I skovene havde fæstebønderne dog siden middelalderen kun haft delvis brugsret, idet godsejerne havde tilegnet sig retten til *overskoven* – alle de store højstammede træer som eg og bøg. Bønder havde kun retten til *underskoven* – stævningstræer, kratskov samt græsningsarealerne. I en typisk skovrig landsby kunne bønderne altså frit tage brænde fra mindre træer og for eksempel grene til deres indhegninger, *gårdsel*, men egentligt tømmer og større brændestykker måtte de søge om at købe hos gods-ejeren, selvom der var masser af store egnede træer til dette inden for landsby-

ens område. De måtte så at sige købe deres egne træer, hvis de da ikke bare stjal tømmeret. Det sidste var der talrige eksempler på.² Udover den delte brugsret mellem godsejer og fæstebønder, betød dyrkningsfællesskabet, at gårdenes græsningsarealer ikke var afgrænset fysisk: Typisk havde hver gård græsningsret til et vist antal kreaturer, men kreaturerne gik sammen med de øvrige gårdes dyr. Udnyttelsen af stævningsstræer og kratskov kunne derimod være opdelt i lodder under hver gård.³

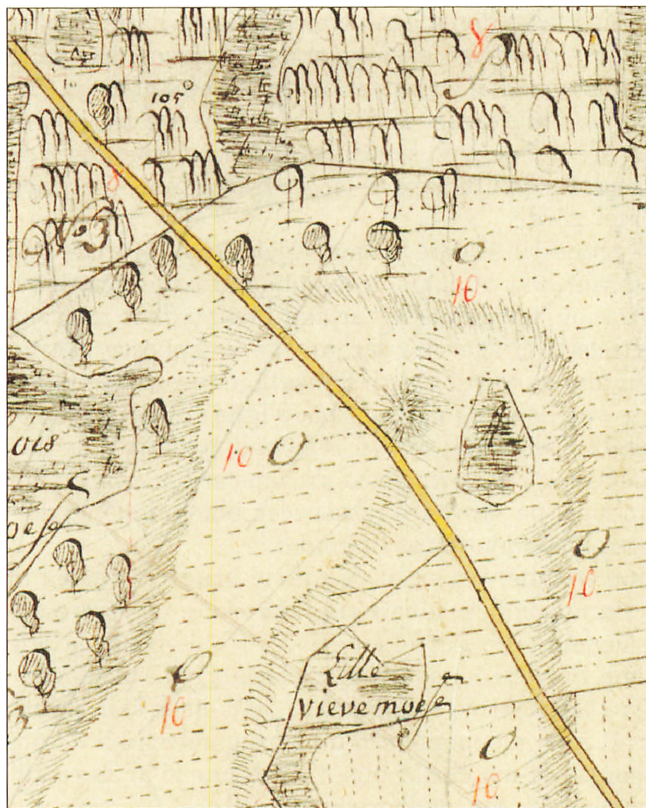
Nu er der her ikke nogen grund til at gøre tingene mere komplicerede end højst nødvendigt, og jeg vil derfor helt undlade at komme ind på jagtrettighederne eller den juridiske situation, når landsby var delt mellem flere godsejere!⁴ Pointen er blot, at udnyttelsen af skovene var ganske kompliceret set ud fra en juridisk synsvinkel, da mange havde ret til forskellige ressourcer inden for det samme område. Dette var nøje reguleret af både landsbyvedtægter, af regler specificeret af det enkelte gods samt af den regionale og nationale lovgivning. De mange bestemmelser og reguleringer af skovene er naturligvis udtryk for en stadig stigende mangel på skovenes ressourcer, ikke mindst egentlig tømmer, som i høj grad også blev importeret til landet.⁵

Den anden pointe, som skal fremhæves, er, at den delte brugsret var en af flere årsager til, at der i dyrkningsfællesskabets tid ikke skete en større opdyrkning eller rydning af skovene: Alle havde en vis ret til skovene, og alle havde et vist behov for skovene. Selvom der skete en vis forhuggelse af skovene i tidlig moderne tid, var større og effektive rydninger af de danske skove først muligt efter landboreformerne, hvor ejendomsretten og brugsretten blev samlet på én hånd. Det første spørgsmål må derfor blive: Hvad har vi af sikre kilder til skovenes udbredelse i perioden før landboreformerne?

Historiske kort

Historiske kort må nødvendigvis indtage en helt central plads ved et forsøg på en samlet kortlægning af de ældre skove, da kortene netop var samtidens forsøg på – med varierende grundighed – at kortlægge udbredelsen. Ligesom ved skriftlige kilder har de kartografiske kilder dog også et formål, og nogle kort har kun medtaget skovenes udbredelse omtrentligt, i nogle tilfælde fordi det ikke var så centralt for kortets formål, og i andre tilfælde fordi det ikke var muligt på grund af opmålingens metoder eller kortlægningens skala.

Der findes en stor mængde kort fra 1500 til 1750 dækkende hele landsdele eller hele landet, hvor skovene er skitse-mæssigt afsat. Mange af disse kort kan bedst betegnes som *orienteringskort* eller *kommunikationskort*.⁶ Det vigtigste formål med kortene var at kunne orientere sig, for eksempel ved transport fra A til B, og det centrale var derfor de farbare veje, broer og de mange potentielle hindringer som for eksempel større vådbundsområder. Mange be-

Figur 2. Udsnit af Goos' kort fra 1793, udarbejdet i forbindelse med indfredningen af de kongelige skove, hvor tidligere agre og græsningsarealer nu skulle helliges selve skovproduktionen. Vejen på kortet hedder i dag Nødebovej, og knap en kilometer nord for Nødebo er der en parkeringsplads på højre side af vejen, lige nord for gravhøjen, der ses i midten af kortet. Den store gravhøj findes stadig. Kommer du forbi dette sted, så stå på parkeringspladsen og se mod nord: De højryggede agre ses stadig tydeligt, bølgende i skovbunden gående øst-vest og på tværs af vejens retning. Flere af de gamle ege, se figur 3, står endnu mellem de højryggede agre i de såkaldte agerrener. Kortet er venligt udlånt af Carsten Carstensen, Skov- og Naturstyrelsen, der har konstateret det nøjagtige sammenfald mellem kortet og nutidslandskabet.

byggelser, skove og stednavne er ganske vist også med, men primært fordi de letter muligheden for at finde de søgte lokaliteter. Det kan ikke afvises, at skovenes udbredelse på nogle af disse ældre lands- og regionskort er tilfredsstillende aftegnet, skalaen taget i betragtning, men generelt er billedet, at de ikke er en tilfredsstillende kilde til skovudbredelse.

En ganske anden type kort er *de landøkonomiske kort*, hvis primære formål er at vise landskabets produktionsmæssige værdi, hvorfor arealanvendelse også er præcist indtegnet.⁷ De bedste kort, i forhold til udbredelsen af de ældre skove, er de økonomiske kort i 1:4.000 fra 1768 og frem til årene efter 1800, som viser situationen helt eller delvist før udskiftning. Kortene er særdeles detaljerede og indeholder i varierende grad et væld af detaljer. Særligt rytter-

distriktskortene, fremstillet i forbindelse med det sidste store krongodssalg omkring 1770, er fremragende, da de både er fra før udskiftningen, er relativt præcise og detaljerede samt dækker flere skovrige egne omkring Slagelse/Sorø og enkelte steder i Nordsjælland. Flere af udskiftningskortene og matrikelkortene, såkaldte *original-1 kort*, er ligeledes detaljerede, men der er dog stor forskel på de enkelte korts informationsrigdom.⁸

I nogle tilfælde kan vi få et helt nøjagtigt billede af landskabet ned til det enkelte træ. Som nævnt ved udsnittene af rytterdistriktskortet fra Lynge-Eskilstrup skal man ikke forvente, at de enkelte træsignaturer repræsenterer de enkelte træer fysisk – de kan bare være symboler for, at der var en eller flere træer i dette område. Men for Gribskov, se figur 2 og 3, findes et detailkort fra 1793, der viser både de højryggede agre og flere enkeltstående træer – og begge ting kan genfindes i dag! Nogle af træerne er forsvundet, men flere af

*Figur 3. Billede af eg stående mellem bevarede højryggede agre i Gribskov nord for Nødebo. Egen findes aftegnet på det ekstraordinært nøjagtige og detaljerede kort fra 1793, se figur 2 ovenfor, som det midterste af de tre skraverede træer øst for vejen og nord for gravhøjen.
Foto: Carsten Carstensen 2008.*

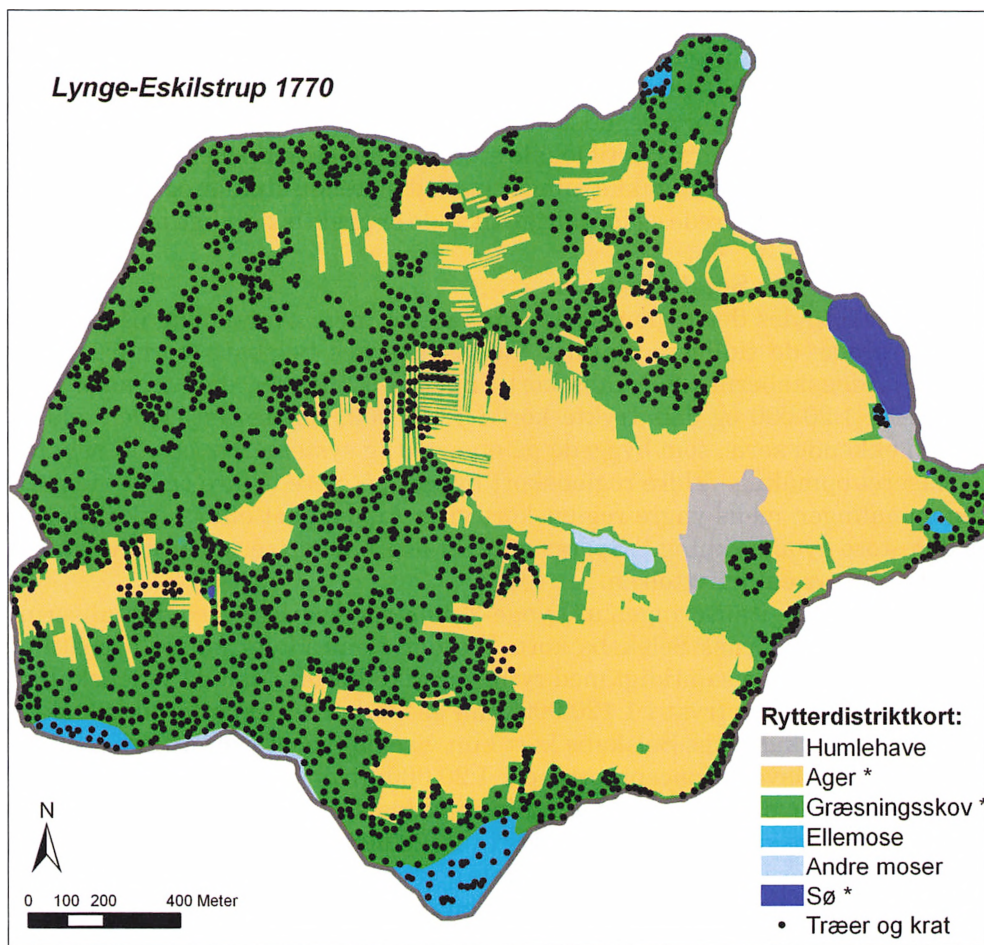
egetræerne findes den dag i dag, og man kan genfinde dem mellem de højryggede agre, som ligeledes er bevaret i skoven.

Rytterdistriktskortet over Lyng-Eskilstrup fra 1770 er så stort, at det ikke er muligt at vise i sin helhed her, men i figur 4 ses en digitalisering af arealanvendelsen. Størstedelen af kortet, 60 %, er dækket af en lysegrøn grundfarve med spredte træsignaturer, se udsnit i figur 1c-d ovenfor. Denne arealklasse er ikke forklaret i den meget sparsomme signaturforklaring, men den kan ikke tolkes som andet end en *åben græsningsskov* – nogle steder tilsyneladende med størst vægt på *græsningsareal* og andre steder med størst vægt på *skov*. Meget taler for, at vægtningen af de to arealudnyttelser til dels ses afspejlet i koncentrationen af og størrelserne på træsignaturerne: Mod syd-øst er træsignaturerne store samt afsat både tæt og systematisk. Og dette område er da også helt skovdækket på det samtidige Videnskabernes Selskabs kort, ligesom området blev fredskov efter 1805-forordningen. Modsætningen er den nordlige del af græsningsskoven med mere spredte og uregelmæssige træsignaturer, der kun delvist er skov på Videnskabernes Selskabs kort, ligesom området efter udskiftningen næsten blev helt opdyrket.

Træsignaturerne skal selvfølgelig ikke tolkes eller læses for bogstaveligt – som nævnt repræsenterer de ikke nødvendigvis de enkelte træer. For eksempel ses det i figur 1b herover, at der mellem de højryggede agre kun har været plads til at afsætte små træer, mens der til gengæld er afsat mange. Her er det tvivlsomt, om dette er utryk for reelle forhold. Sandsynligvis har det været kartografisk nødvendigt med denne løsning. Koncentrationen af og størrelserne på træsignaturer fremstår dermed som resultatet af en kombination af de reelle forhold og kartografiske kompromiser.

Rytterdistriktskortene er en fantastisk kilde til skovenes udbredelse før landboreformerne, da de som nævnt både er detaljerede og fra dyrkningsfællesskabets tid. Til gengæld findes de kun fra et fåtal af landets ejerlav. Udskiftningskort – kort fremstillet ved udskiftningen af ejerlavet, hvor hver gård fik samlet sine agre til individuel drift – findes til gengæld ved langt de fleste af landets ejerlav. Kortene er ligeledes i 1:4.000, i overvejende grad fremstillet fra 1780 til 1810, og da de netop er fremstillet ved planlægningen af udskiftningen, afbilleder kortene arealanvendelserne, som de så ud før de store efterfølgende opdyrknings. Til gengæld viser de kun sjældent så præcist et billede af dyrkningsfællesskabets fordeling af agrene som rytterdistriktskortene, ligesom træsignaturerne sjældent er så velillustrerede som ved rytterdistriktskortet fra Lyng-Eskilstrup.

Mange udskiftningskort blev genanvendt som matrikelkort i forbindelse med matrikuleringen af landbrugslandet ved 1844-matriklen, og disse kort er bevaret som såkaldte *original-1 kort*. I nogle tilfælde blev udskiftningskortene ikke

*Figur 4. Digitalisering af rytterdistriktkort fra 1770 over Lynge-Eskilstrup, Lynge Sogn og Øster Flakkebjerg Herred, øst for Slagelse. Kortet blev oprindeligt tegnet 1:4.000, men er her nedskaleret til 1:20.000. I signaturforklaringen er med * angivet arealanvendelser, som ikke er defineret på det originale kort. Kortet blev kopieret og genbrugt i 1808 ved den nye matrikel.*

fundet egnet til den nye matrikel, mens der fra andre ejerlav ikke fandtes noget udskiftningskort, og her måtte derfor foretages nyopmålinger. Disse nyopmålinger, foretaget 1806-1822, er ligeledes i 1:4.000 og ligeså detaljerede som de øvrige økonomiske kort, men de kan altså være fra adskillige årtier efter udskiftnin-

gen, og dermed afspejle et landskab, hvor nye arealer var blevet opdyrket. Der er dermed to typer af original-1 kort ved 1844-matriklen: genanvendte udskiftningskort fra ca. 1780-1810 og nyopmålinger fra 1806-1822.⁹ De økonomiske kort – rytterdistriktskortene, udskiftningskortene og i nogen grad nyopmålingerne – er klart at foretrække til lokale studier af for eksempel et ejerlavs ældre skove. Men til regionale og ikke mindst landsdækkende studier og kortlægningerne er de for detaljerede og for talrige til at de er praktisk mulige at benytte.

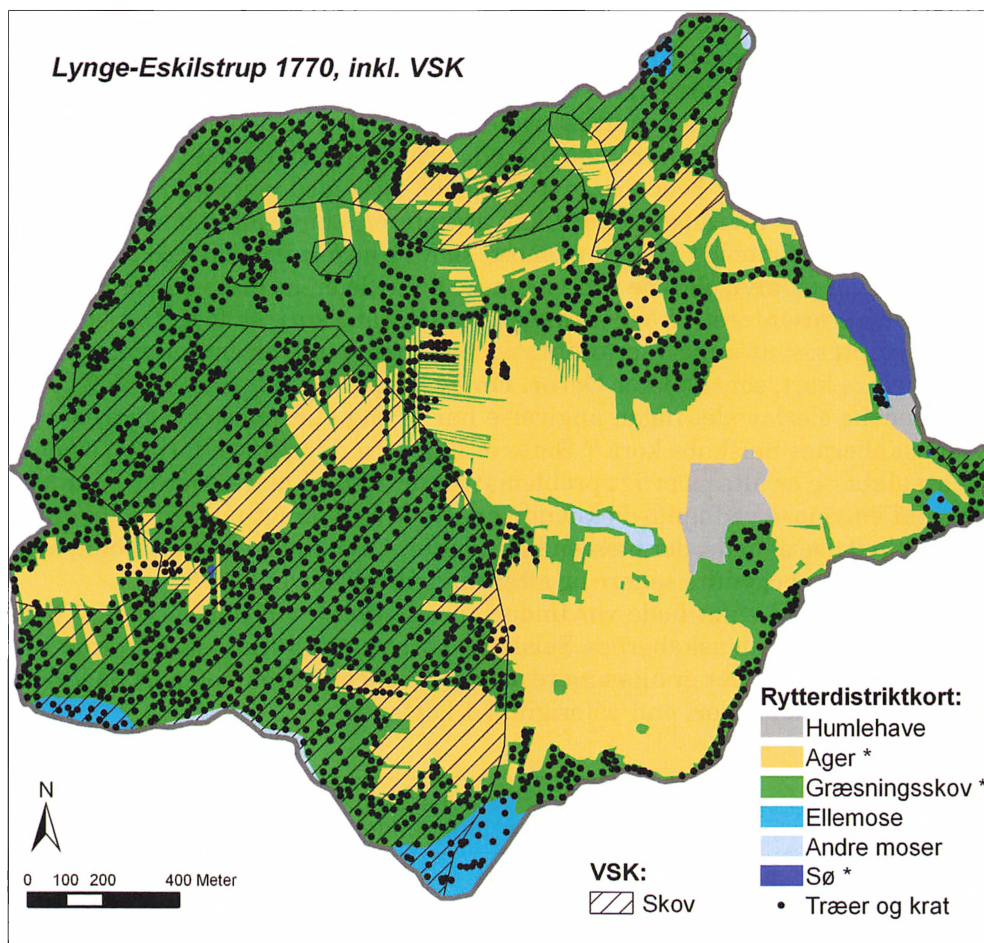
Videnskabernes Selskabs kort

Til gengæld findes der regionskort, som både er mere overskuelig og allerede digitaliserede: de tidligere omtalte Videnskabernes Selskabs kort fra 1768-1805.¹⁰ Videnskabernes Selskabs kort findes i to udgaver, dels tegnede konceptkort i 1:20.000 og dels trykte kort i 1:120.000. Kortserien er den ældste landsdækkende serie, som byggede på en egentlig systematisk og videnskabelig baseret opmåling. Ældre regionskort bygger på mere usikre og usystematiske opmålinger, mens yngre regionskort viser landskabet efter udskiftningen og den store nyopdyrkning.¹¹ Spørgsmålet er dog, om kortserien er for udetaljeret til at vise arealudnyttelsen.

I figur 5 ses digitaliseringen af Lynge-Eskilstrup overlagt med digitaliseringen af Videnskabernes Selskabs kort. Fra dette område er kortet fremstillet omkring 1770, altså samtidigt med rytterdistriktskortet. Men da Videnskabernes Selskabs kort er trykt i 1:120.000, kun en tredjedel af rytterdistriktskortet, kan Videnskabernes Selskabs kort kun vise en meget overordnet arealanvendelse i ejerlavet. Konceptkortene i 1:20.000 giver et lidt bedre billede af landskabet, men da de ikke findes digitaliserede vil de ikke blive inddraget her.

Selvom Videnskabernes Selskabs kort i 1:120.000 giver et stærkt generaliseret billede, er der i de sydlige to-tredjedele god overensstemmelse: signaturløst/ager mod øst omkring landsbyen og humlehaverne, mens skovområderne fandtes mod vest, dog med en mindre opdyrket enklave op mod det østlige naboejerlav. I den nordlige tredjedel af ejerlavet viser de to kort derimod en noget forskellig klassificering af landskabet, hvilket primært må forstås ud fra de glidende overgange mellem arealanvendelserne i dette område.

Per Grau Møller, Syddansk Universitet, har stået for flere store digitaliseringer af original-1 kort,¹² altså henholdsvis udskiftningskort ca. 1780-1810 og nyopmålingen 1806-1822. Heriblandt findes 316 ejerlav i Vendsyssel og i det tidligere Vejle Amt digitaliseret, og dette omfattende arbejde kan ved en sammenligningsanalyse benyttes til at give et indblik i, hvor god en kilde Videnskabernes Selskabs kort er på ejerlavs niveau. Digitaliseringerne af de to korttyper er blevet sammenflettet, og i det følgende vil forskellen mellem dem blive sammenlignet på flere forskellige måder.

Figur 5. Digitalisering af rytterdistriktkort fra 1770 over Lynge-Eskilstrup, oprindeligt 1:4.000, overlagt med skovenes digitalisering fra Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805, oprindeligt 1:120.000. Figuren er gengivet i 1:20.000.

I tabel 1 ses hvor stor en andel af ejerlavene, hvor arealanvendelse på Videnskabernes Selskabs kort afviger maksimalt 10 % fra original-1 kortene. Når alle ejerlav inddrages, er det næsten alle ejerlav, hvor afvigelser ved skov er på under 10 %, mens det ved de tre andre store arealanvendelsesklasser – ager mm., eng/mose samt hede – er betydelig flere. At skovudbredelse fremstår så præcist skyldes til dels, at langt hovedparten af ejerlavene var hededominerede ejerlav helt

uden skov, og disse ejerlav med 0 % skov på begge kortserier opfylder derfor automatisk kriteriet om maksimalt 10 % afvigelse. Men selv hvis kun de ejerlav, som har hver af de fire arealanvendelser, medtages, er det tydeligt, at skovenes udbredelse er det tema, hvor der er størst overensstemmelse. Ved en maksimalt accepteret afvigelse på 10 % klarer knap to-tredjedele af ejerlavene det ved skov, mens det for eng/mose samt hede er ca. 40 % og ved ager med mere kun lige godt en fjerdedel. Hvis en afvigelse på 20 % kan accepteres, klarer langt hovedparten af ejerlavene det i for hold til både eng/mose, skov og hede, men ikke ved ager mm.

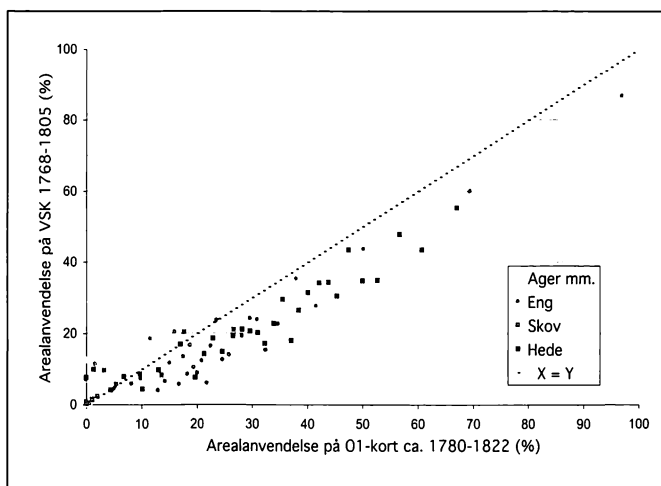
Forklaring på afvigelserne ved eng/mose og hede er, at disse gennemgående er underrepræsenteret på Videnskabernes Selskabs kort, se figur 6. Det skal i øvrigt pointeres, at underrepræsentationen af eng/mose er endnu mere udtalt på de ældre kort, som dækker Øerne. For eksempel kan nævnes, at 65 % af de sjællandske ejerlav slet ingen angivelse har af eng eller mose overhovedet på Videnskabernes Selskabs kort.¹³ Dette er langt fra de faktiske forhold, og denne arealklasse er altså særligt problematisk for Østdanmark. Derfor er udbredelse af eng/mose ved landsdækkende analyser også langt mere problematisk end udbredelse af hede, der næsten kun fandtes i Jylland og på Bornholm, hvor kortlægningen begyndte senere og efterhånden var blevet bedre.¹⁴

Mens eng/mose samt hede var underrepræsenteret, var der betydeligt flere arealer, som på Videnskabernes Selskabs kort var signaturløse, ofte som her benævnt *ager mm.* Der er altså mere *med mere* i denne arealkategori på Videnskabernes Selskabs kort end på original-1 kortene.

	Alle ejerlav		Kun ejerlav med arealanvendelsen		Kun ejerlav med arealanvendelsen	
	Antal ejerlav	Andel heraf med maks. afv. på < 10%	Antal ejerlav	Andel heraf med maks. afv. på < 10%	Antal ejerlav	Andel heraf med maks. afv. på < 20%
Ager mm.	316	29	295	26	295	58
Eng/mose	316	48	278	42	278	81
Skov/krat	316	95	38	63	38	84
Hede	316	46	262	39	262	71

Tabel 1. Andel af digitaliserede ejerlav i Vendsyssel og i Vejle Amt, hvor arealanvendelse kun afviger mindre fra de tilsvarende arealanvendelser på original-1 kortene. Efter tre forskellige kriterier. Digitaliseringen af original-1 kortene venligst udlånt af Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet

Figur 6. Arealanvendelse på Videnskabernes Selskabs kort (1768-1805) som funktion af arealanvendelse på original-1 kort (ca. 1780-1822) ved 316 ejerlav i Vendsyssel og i det tidligere Vejle Amt. Der er taget gennemsnit for sæt af 10 ejerlav for at gøre grafen overskuelig. Digitalisering af original-1 kortene er venligst udlånt af Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet

Samlet set må konklusionen blive, at Videnskabernes Selskabs kort på regionsniveau og på landsdækkende plan giver et godt, men selvfølgelig generaliseret, billede af skovens udbredelse. Hedens udbredelse er lidt underrepræsenteret på kortserien, typisk 10-20 % i forhold til original-1 kortene. Engene er klart mangelfulde på kortserien, hvilket særligt er tilfældet på de ældre kort dækkende Øerne, mens de signaturløse områder – *ager mm.* – er klart overrepræsenterede, og reelt dækker over meget mere end bare ager, sandsynligvis overdrevsarealer samt spredt hede og eng/mose. Til landsdækkende analyser kan skovtemaet og hedetemaet, såfremt en vis usikkerhed kan accepteres, dermed benyttes. De øvrige temaer bør fravælges.

Skovens udbredelse i slutningen af 1700-tallet

Med konstatering af, at Videnskabernes Selskabs kort giver et overordnet tilfredsstillende billede af skovens udbredelse i slutningen af 1700-tallet, kan vi nu bevæge os op på et landsdækkende niveau. Før landboreformerne og før fredskovsforordningen udgjorde skovene ifølge Videnskabernes Selskabs kort 8,3 % af det samlede areal af Danmark. Eller måske ville det i stedet for *skov* være mere korrekt at skrive *græsningsskov med varierede vægtning af henholdsvis græsning og skov*. Dette er jo ikke ligefrem en mundret betegnelse, og dertil har vi ud fra kilderne alligevel sjældent mulighed for at komme arealbestemmelsen nærmere. I det følgende vil det derfor også kun blive omtalt som *skov*. Men pointen er ikke desto mindre, at ved slutningen af dyrkningsfællesskabets tid omkring år 1800 var skovarealerne store i forhold til situationen

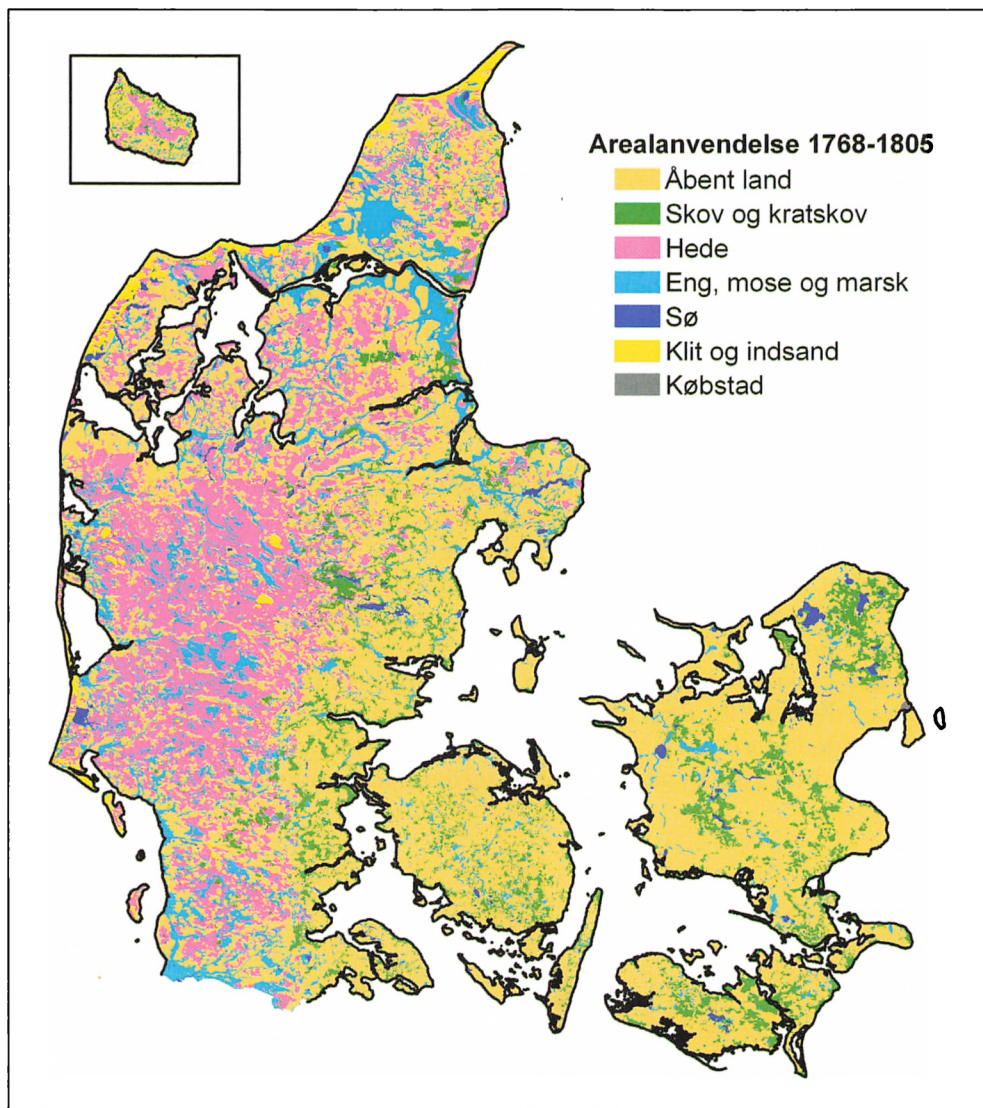
50-100 år efter, men til gengæld blev skovene ikke kun udnyttet til skovdrift. Det er nok muligt for os i dag at foretage en præcis afgrænsning af skovene angivet på Videnskabernes Selskabs kort, men hvor fyldestgørende en grænse-sætning af skovene i dyrkningsfællesskabets tid i det hele taget kunne foreta-ges af samtiden, kan let diskuteres. Det er dog det tætteste, vi umiddelbart kan komme på et svar.

I forbindelse med udskiftningen af jorderne og udflytningen af gårdene skete der en decideret skovslagting, primært af de åbne græsningssskove. Hvor brugsretten til skovene før havde været delt, idet godsejeren havde retten til *overskoven*, mens fæstebønderne delte retten til *underskoven* imellem sig, blev alle områder nu fysisk delt, så der kun var én bruger og én ejer. Herefter kunne denne person uafhængigt af andre frem til 1805 vælge at fælde al skov. Ved nogle krongodssalg blev al landsbyens jord – både ager, eng og skov – solgt, udskiftet og delt mellem bønderne. I disse tilfælde fik bønderne altså både un-derskov og overskov. Det typiske var dog, at godsejeren fik udskilt den del af skoven, som havde flest store højstammede ege- og bøgetræer – værdimæssigt svarende til godsejerens tidligere overskovsbrugsret. Bønderne delte derefter skovområder domineret af kratskov og græsningsarealer mellem sig – værdi-mæssigt svarende til bøndernes tidligere underskovsudnyttelse. Målet var altså, at delingen skulle munde ud i, at alle fik en tilsvarende jordværdi som før udskiftningen, men nu afgrænset geografisk som et område.¹⁵

Perioden omkring år 1800 var præget af opdyrkning, dels fordi at der var højkonjunktur, dels fordi det nye koppelbrug, der efterhånden vandt indpas, krævede, at flere områder blev pløjet, og endelig fordi flere gårde flyttede ud på tidligere overdrevsarealer og underskovsdominerede arealer. Resultatet blev, at størstedelen af mange tidligere skovarealer blev ryddet helt for træer og dyrket op. Der er eksempler på, at godsejerne selv ryddede højskovsdominere-de arealer, men det var særligt bønderne, som ryddede de sidste kratskove på deres jorde. I Nordsjælland, det sidste store krongodsområde og den skovrige-

	Skovandel (%)		Andel af fredskov (%) i 1805-forordn.
	VSK 1768-1805	O1 ca. 1780-1822	
Lynge-Eskilstrup	48,9	59,6	15,1
Vejle+Vendsyssel	4,4	4,1	0,5
Landsdækkende	8,3	?	4?

Tabel 2. Andel af skov på Videnskabernes Selskabs kort, på original-1 kort samt fredsko-venes andel efter 1805-forordningen. Digitalisering af original-1 kortene venligst udlånt af Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet.

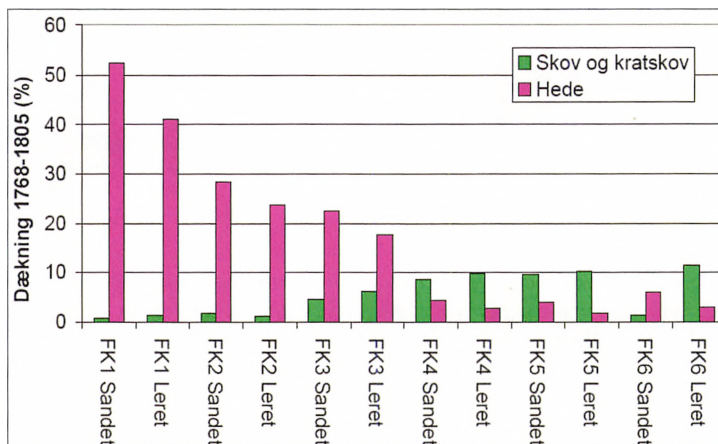
Figur 7. Arealanvendelse fra Videnskabernes Selskabs kort. Digitaliseret af Bill et. al. 2003. Kortet, digitaliseringen og arealanvendelsens fordeling er undersøgt nærmere af Dam & Jakobsen i *Historisk-Geografisk Altas*. Kortet kan downloades på www.HisKIS.net.

ste egn af landet omkring år 1800, blev skovarealet reduceret med en tredjedel,¹⁶ men rydningen var langt mere radikal andre steder. De nordsjællandske skove var netop domineret af overskov, og Kronen havde særlige skovinteresser her, både af økonomisk og rekreativ karakter. Først ved fredskovsforordningen 1805 blev skovrydningen stoppet ved lov, og da var skovarealet svundet fra de nævnte 8,3 % til kun ca. 4 %.¹⁷ Størstedelen af redueringen var ganske vist sket i områder, hvor underskov og græsningsarealer dominerede – altså ikke højskov, som vi kender det i dag.

I figur 7 ses den landsdækkende digitalisering af arealanvendelsen på Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805. Skovene fandtes næsten udelukkende i Østdanmark, på Øerne og i Østjylland. Blandt de skovrigeste egne kan nævnes Nordsjælland samt egnene omkring Slagelse, Vordingborg og Silkeborg, men størstedelen af de danske skove var mindre og typisk spredt mellem landsbyerne.

Den før-moderne landskabsudnyttelse var i høj grad tilpasset naturgrundlaget, hvorunder produktionen gennem mange hundreder år var indrettet, så et primært selvforsynende landbrug kunne give et stabilt afkast. Dette gjaldt også skovene, der næsten udelukkende fandtes i de mere lerede egne øst for hovedopholdslinien, grænsen for gletsjernes maksimale udbredelse under sidste istid, og særligt øst for den såkaldte *ungbaltiske israndslinie*: Øst for denne fandtes der i Østjylland og på Øerne lerrige jorder i et varieret kuperet landskab, mens der vest for den, i Nordjylland og i særlig grad Vestjylland, primært fandtes sandede jorder. Bøndernes landskabsudnyttelse ved kreaturgræsning samt afbrænding gjorde, at de sandede jorder sprang i hede med mindre, at de

Figur 8. Sammenhæng mellem henholdsvis hede / skov og jordbundsforhold. Til venstre ses andel af hede / skov på de mest sande jorde i Danmark, FK1-sandet, mens andel ses mod højre. Kilde: Historisk-Geografisk Atlas 2008, s. 83.

blev dyrket, mens de lerrige jorde med ekstensiv udnyttelse typisk sprang i skov. For nu at sige det kort: Skovene lå primært i de egne, hvor jorden var for næringsrig til hede, men for kuperet til opdyrkning. Dertil må inddrages mere agrarøkonomiske og socialhistoriske forklaringer som købstædernes placering, der tilskyndede mere intensiv produktion i nærområdet, mens godsejernes økonomiske strategier, for eksempel det lukrative tømmer salg, og godsejernes rekreative prioriteringer, for eksempel den sociale prestige i jagt, gjorde at mange herregårde havde store skovområder.¹⁸

Selvom vi hermed har fået et relativt præcist billede af, samt en overordnet forklaring på skovenes udbredelse i slutningen af 1700-tallet, er spørgsmålet stadig, hvor langt dette går tilbage. Vi har ikke pålidelige historiske kort, der kan afgøre dette, hvorfor det er nødvendigt at afprøve andre kildegrupper.

Skriftlige kilder

Når vi i dag hører ordet *skov*, får vi straks et indre billede af et større areal med tætstående træer – måske med en skovbund af vildtvoksende blomster, urter og græsser, men træerne er den eneste *afgrøde*, der produceres. Skovbruget er i dag skarpt adskilt fra landbruget. Dette billede kan ikke overføres til tiden før landboreformerne, hvor skovbruget var integreret med landbruget. Topografen og landøkonomen Arent Berntsen definerede i 1656 ganske enkelt skov, som *»alle de pladser eller stykker jord, som med træer er begroede«*.¹⁹ Bare et enkeltstående træ eller to i agerrenen, se for eksempel figur 1b ovenfor, vil dermed efter Berntsens definition være skov. Såfremt de skriftlige kilder, hvilket ofte er tilfældet, kun angiver, at der var skov i en egn uden at specificere omfanget eller typen nærmere, kan det derfor være umuligt at konkludere noget. Udover at der som minimum var et par træer.

Såfremt de skriftlige kilder ikke er specificerende i forhold til arealet og skovtypen, er man derfor nødsaget til at foretage en fortolkning af omfanget. Her er problemet ofte, at kilderne til skovenes udbredelse til tider er særdeles subjektive: I perioder med mangel på træ og tømmer bliver skovene i en egn gerne fremhævet, såfremt en forfatter ønsker at fremstille et skønmaleri af en egn, mens de skovløse områder eller områder kun med spredt krat skov i en egn kan fremhæves, såfremt forfatteren ønsker at fremstille en egn som fattig rent landskabsmæssig. Mange egne havde jo begge typer af skove, og det var derfor op til forfatteren at vælge, hvad der skulle fokuseres på.

Som eksempel kan nævnes strækningen mellem Ringsted og Kalundborg, der, som Saxo i starten af 1200-tallet beskriver, *»i gamle dage var opfyldt af store skove, er nu til dels tjenlig for ploven og kun sparsomt bevokset med krat«*.²⁰ Det er her tydeligt, at Saxo – i en periode med rigelig skov samt en betydelig landbrugsvækst og nyopdyrkning – ser det som positivt, at driften bliver inten-

siveret med mere agerdyrkning. Arent Berntsen, der i sin topografiske beskrivelse af *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed* fra 1656, også fokuserede på de forskellige egners muligheder og *herligheder*, beskriver den omvendt som »den meste skovegn«. ²¹ Spørgsmålet er derfor, om Saxos fremhævelse af egnens agerbrug i 1200-tallet og Berntsens fremhævelse af egnens skove i 1600-tallet er udtryk for, at området efter den senmiddelalderlige krise var vokset til med skov igen? Dette argumenterer for eksempel skovhistorikeren Bo Fritzbøger for. ²² Men forklaringen kan ligeså vel være, at både Saxo og Berntsen forsøger at beskrive egnen positivt ud fra hver deres kontekst, henholdsvis i en periode med rigeligt skov og i en periode med skovmangel. Hvorvidt, der var meget skov i denne egn, kan i øvrigt kun besvares tilstrækkeligt, når det er konkretiseret *i forhold til hvad eller hvor*. Når vi kommer op til slutningen af 1700-tallet, kan det ud fra de præcise kort konstateres, at Ringsted-Kalundborg strækningen var relativt skovrig *i forhold* til for eksempel kystegnen af Vestsjælland, mens Ringsted-Kalundborgstrækningen kun havde spredte skove *i forhold* til for eksempel Slagelseegnen.

Det relative træder særligt frem i skovbeskrivelser under landboreformerne, hvor mange agrarøkonomiske skribenter næsten følger den samme skabelon ved beskrivelser af skovenes udvikling: For lang tid siden var der store og gode skove, så skete der rovdrift og ødelæggelser begået af uoplyste folk, mens man nu under de nye reformer og med de nye driftsformer – og naturligvis særligt skribenten selv – er ved at genskabe de gode skove. Sådanne beskrivelser behøves selvfølgelig ikke at være fejlagtige, men i sig selv er sådanne kilder intet bevis – udover at skribenten har hensigter om at fremme skovdriften. Eller i hvert fald forsøger at fremstille sig selv sådan.

Mange skriftlige kilder er derfor ikke brugbare til en mere systematisk og større kortlægning af de ældre skove. Det skyldes primært, at beskrivelserne ofte er ganske subjektive, at beskrivelserne ofte er relative uden angivelse af areal, samt at udbredelsen ikke specificeres, så det er muligt at overføre oplysningerne til en kortlægning. Nogle skriftlige kilder vil selvfølgelig kunne benyttes på et mere lokalt niveau. Gode eksempler på dette er skovbesigtigelser og udvisningsfortegnelser, konkrete opgørelser over hvor og hvor meget der måtte fældes. ²³ Sådanne konkrete vurderinger af de enkelte skove findes primært fra og med 1600-tallet, og gennem sammenligninger af et større antal af disse for de samme skove fra forskellige perioder, konkluderer Bo Fritzbøger følgende:

»gennem en hundredårig periode fra midten af 1600-tallet synes det især at være gået hårdt udover vedmassen, mens arealet i store træk forblev stabilt. Mange steder skyldtes denne udvikling en udtynding af bevoksningerne, således at der blev stadig længere mellem træerne. Skoven var virkelig sølle. Men de

fleste steder synes landskabet snarere præget af konvertering af overskov til relativt tæt underskov end af regulær udtynding.»²⁴

Disse detaljerede og relativt pålidelige skriftlige kilder findes dog kun spredt, både periodemæssigt og geografisk, og de kan derfor ikke hjælpe med en mere systematisk og geografisk dækkende kortlægning længere tilbage i tid – slet ikke tilbage til middelalderen, da antallet af sådanne kilder er praktisk taget ikke-eksisterende.

Pollenanalyse

I Danmark foretages større pollenanalyser ofte med udgangspunkt i én sø med uforstyrrede lagdelinger af årlige bundfældelser af pollen fra det omkringliggende planteliv. Alderen på nogle af lagene tidsbestemmes ud fra for eksempel kulstof-14 metoden, hvorefter man går i gang med det tidskrævende arbejde med at sortere alle pollen efter planteart eller plantefamilie. Såfremt en tilstrækkelig lang tidsserie kan findes i den samme sø, er det dermed muligt at følge vegetationsudviklingen omkring søen siden istidens slutning. Mange pollenanalyser når ikke udover det lokale niveau, egnen omkring søen, men i 2007 udkom en mere sammenfattende artikel, hvor vegetationsudviklingen fra hele 16 større pollenanalyser sammenlignes med det landskab, som vi kender fra Videnskabernes Selskabs kort:

»Omkring overgangen til Yngre Bronzealder (3000 år før nu) skete der i store dele af landet omfattende skovrydninger med efterfølgende udvidelse af ager-, hede- og græsarealer. De pollenanalytiske undersøgelser viser, at de egne af landet, der på daværende tidspunkt var præget af enten skov-, hede- eller agerland, er de samme egne som helt frem til moderne tid har været domineret af de pågældende landskabstyper. Landets geografiske opdeling i skov, hede og ager dominerede egne har således været præget af en forbausende stabilitet, og det moderne kulturlandskabs overordnede struktur har med andre ord ældgamle rødder, som kan føres 3000 år tilbage, til midten af Bronzealderen. Igennem dette lange tidsrum har de skovbevoksede områder især været knyttet til kuperet og vanskeligt opdyrkeligt terræn, bl.a. i Gribskov-området, Rold Skovområdet og Hvalsø-skovene syd for Roskilde. Lyngheden har været fremtrædende i flade landskaber med sandede og næringsfattige jorder i Vestjylland, mens agerbrugs- og græsningsområder har været knyttet til landskaber med et jævnt terræn og en mere leret og frugtbar jordbund bl.a. i Thy, på den Nordfynske slette, i Vest- og Nordvestjylland samt i området mellem København, Roskilde og Køge. Denne stabilitet i landskabets udnyttelse betyder naturligvis ikke, at arealerne med skov, hede og ager har været uforandret siden Bronzealderen; den betyder, at de tre landskabstypers overordnede geografiske fordeling i det danske landskab har ligget rimeligt fast siden da.»²⁵

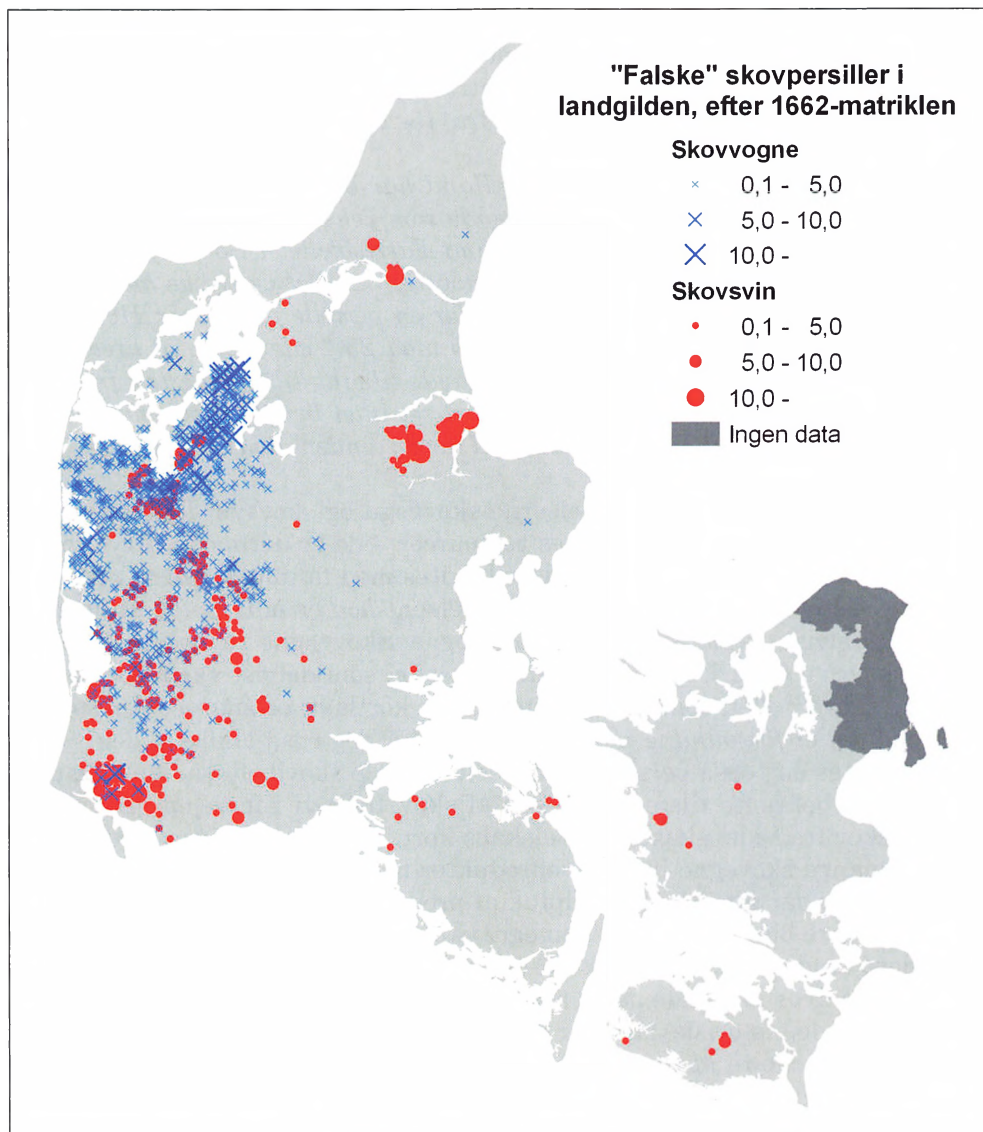
Jeg kan grundlæggende tilslutte mig ovenstående konklusion: Overordnet set går de landskabstyper, som vi kan konstatere ud fra for eksempel Viden-skabernes Selskabs kort langt tilbage, hvilket må skyldes, at landbruget og landskabsudnyttelse til alle tider måtte tilpasses en stort set uforandret naturgrundlag. Der skete store ændringer både i arealanvendelsen og ved bebyggelserne i den lange periode – for eksempel ekspansion i sen vikingetid og i tidlig middelalder samt krise/tilbagegang i sen middelalder – men disse ændringer skete i større eller mindre grad i alle landskabstyperne. Vi kan således gennem både stednavnene og arkæologien konstatere nyanlagte bebyggelser i alle landskabstyperne under ekspansionsperioderne, ligesom vi kan konstatere nedlæggelser i alle landskabstyperne under regressionsperioderne. Spørgsmålet er derfor alene om henholdsvis ekspansionerne og regressioner var uforholdsmæssigt store i bestemte landskabstyper?

I forhold til ovenstående spørgsmål når vi til den helt centrale problemstilling ved brugen af pollenanalyserne: Der er foretaget alt for få af dem! Der er selvfølgelig også en række kildemæssige problematikker ved pollenanalyserne – som der selvfølgelig skal tages behørigt forbehold for – men de har et potentiale, som langt fra er udnyttet til fulde. Antallet af brugbare pollenanalyser, hvilket i denne sammenhæng vil sige taget i søer med en passende størrelse og foretaget med et statistisk sikkert antal pollen, er så fåtallige, at det ikke er muligt at benytte dem til en kortlægning af fortidige skove. De kan alene benyttes til at bekræfte den overordnede kontinuitet samt benyttes til mere lokale studier. Årsagen til de få pollenanalyser er selvfølgelig delvist, at pollenanalyser er meget ressourcekrævende at foretage, men forklaringen er også, at passende søer med passende lagdelingerne af sedimenteringerne er fåtallige.

Landgildeopgørelser

Landgilde var den årlige afgift, som fæstebønder måtte yde til godsejeren for at opnå brugsretten til deres gård i middelalderen og i tidlig moderne tid, altså en form for *leje* af gården. Landgilden blev altovervejende ydet i naturalier, primært korn, smør, dyr og en række andre varer, som bønder selv kunne producere på gården.

Landgilden var omdrejningspunktet i min netop afsluttede ph.d.-afhandling, og naturaliefordelingen i den er interessant af flere årsager: blandt andet fordi den kan give et indblik i produktionen, og fordi den i høj grad var præget af kontinuitet. Der skete ændringer i hvilke typer af naturalier landgilden skulle ydes i, kaldet *persiller*, men hovedparten var uforandrede i de flere hundrede år, som vi har mulighed for at følge dem fra slutningen af middelalderen og frem. Derfor har persiller, som indikerer skovdrift, også flere gange været benyttet i forsøget på at lokalisere skove, som var forsvundet før kortlægningerne omkring 1800.

Figur 9: Landgildeydelseerne skovvogn og skovsvin ifølge matriklen 1662. Den geografiske fordeling relaterer ganske tydeligt til egne uden skov.ⁱ

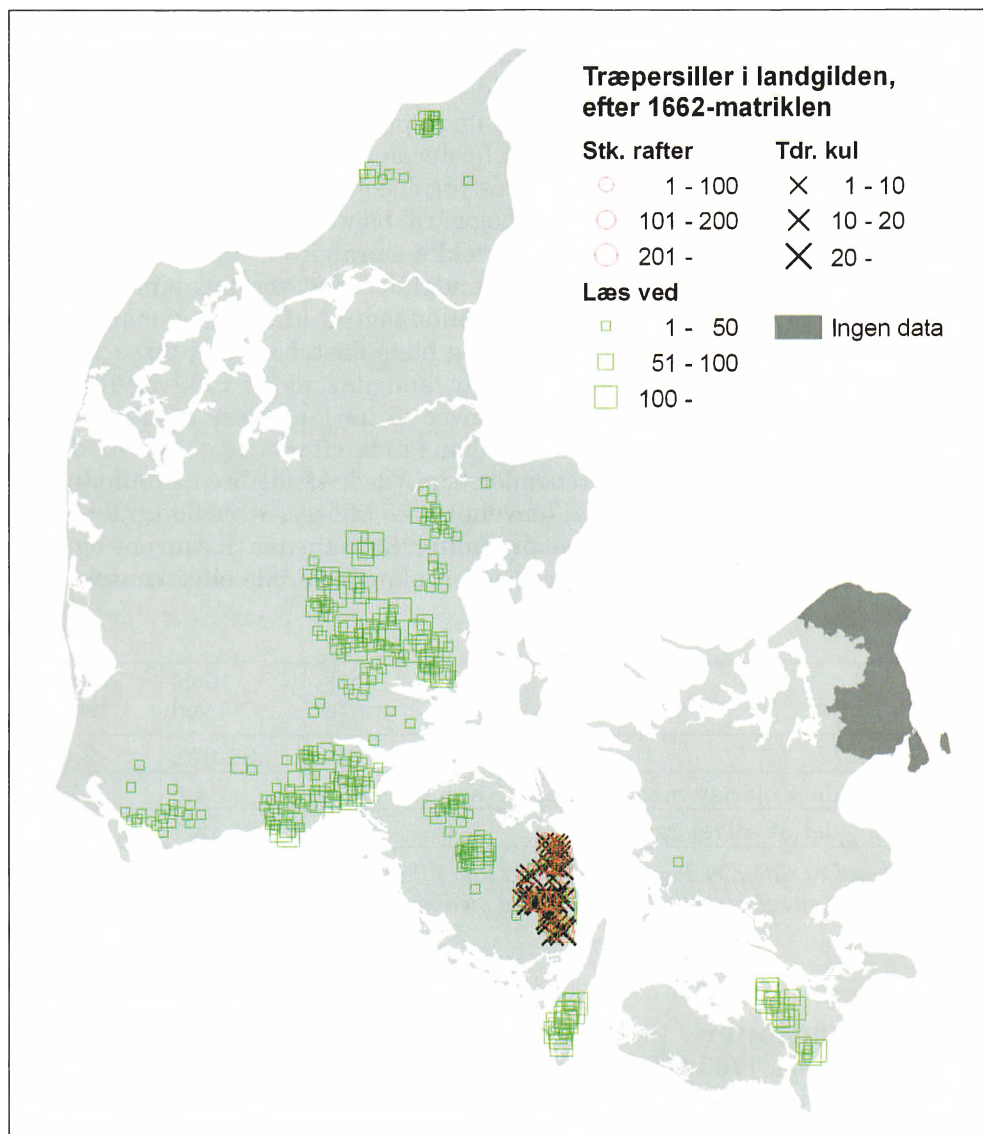
Som eksempel kan nævnes Karsten Klindt-Jensen, der i en artikel foretager en kortlægning af de skove, som han mener fandtes i Vestjylland vest for hovedopholdslinien.²⁶ Blandt de mest centrale kilder til hans kortlægning er landgildeydelse *skovvogn* og *skovsvin* fra 15- og 1600-tallets kilder, og han konkludere, at:

»Det viser sig, at en stor del af Vestjylland har båret spredte skove og krat, nogle steder endog mere sammenhængende som f.eks. omkring Herning-Ikast, Malt herred og Nr. Rangstrup herred samt Farrisbæltet i Sønderjylland, der ser ud til at have været overordentlige skovrig. [...] Det vestjyske kulturlandskab gennemgik store forandringer indenfor en periode på 150 år. Hvor visse egne i begyndelsen havde båret skov på op mod 25% eller mere af arealet, og hvor det oftest var reglen, at hvert sogn havde tilgang til tømmertræ fra småskove, var situationen til sidst den, at stort set intet brugbart træ fandtes tilbage i landsdelen, alt var forandret til hede, anden dværgvegetation eller krat.²⁷

Problemet er imidlertid, at ydelserne skovvogn og skovsvin ikke er udtryk for, at der var skov blandt gårdenes ressourcer – de er derimod udtryk for, at der netop *ikke* var skov. Begge ydelser fandtes med få undtagelsers kun i det skovløse Vestjylland, se figur 9, og betegnelsen *skov* er udtryk for, at varerne helt eller delvist skulle hentes fra andre egne: Skovvogne var tømmer hentet fra de skovrige egne,²⁸ og skovsvinene var svin, som delvist var fedet op i de østjyske skove.²⁹ Det, som Klindt-Jensen har kortlagt, er snarere *fraværet af skov*, end det er *forsvundne skove*. Han benytter dog også andre kilder.

Der fandtes dog også persiller, som reelt afspejle skovdrift, se figur 10, men de kan kun bekræfte tilstedeværelsen af skov, hvor vi i forvejen ved, at der fandtes skov fra Videnskabernes Selskabs kort. Hvad der er ligeså tydeligt er, at der i mange skovegne ingen træprodukter blev ydet overhovedet. Landgildens persiller var altså kun et udpluk af produktionen, ikke en afspejling, og selvom en vare blev produceret i en egn, var det ingen garanti for, at den også blev ydet i landgilde. Samlet set må vi altså konstatere, at landgildens persiller ikke kan få os nærmere på de ældre skove, udover at bekræfte noget af vores viden fra de historiske kort går langt tilbage i tid.

En af årsagerne til at træpersillerne er uegnede til at vise skovenes udbredelse, er i øvrigt, at godsejeren i forvejen havde retten til store dele af skovene – *overskoven*. Og fæstebønderne skulle selvfølgelig ikke yde landgilde til gods-ejeren i varer, som allerede tilhørte godsejeren. Hvis der ses nærmere på, hvilke bønder som ydede i træprodukter, viser det da sig også, at det primært var selvejerne – det vil sige bønder, som ejede deres egne gårde. Lovgivningen var ikke helt entydig i forhold til selvejerbøndernes skove, men i perioder blev disse skove anset for at tilhøre selvejerbønderne selv.³⁰

Figur 10: Rafter, ved og trækul. Med undtagelse af få mængder ved omkring det nuværende Esbjerg fandtes træprodukter kun i kendte skovområder fra Videnskabernes Selskabs kort. Den geografiske fordeling er resultatet af en kombination af, hvor der var skov, hvor der var selvejere, og hvad godsejerne har ønsket at få landgilden i.ⁱⁱ

Selvejerne havde i middelalderen oprindeligt udgjort en markant del af bondebefolkning, men efterhånden var mange blevet presset økonomisk til at afhænde deres gårde til godsejerne, og i sidste halvdel af 1600-tallet udgjorde de kun nogle få procent. I princippet ejede de få procent ganske vist deres gårde og deres jorde selv, men de var ligesom fæsterne underlagt en godsejer, typisk Kronen, som blandt andet varetog deres juridiske forhold. Så selvom de ikke skulle betale egentlig leje af deres jord og gård, blev de alligevel i løbet af middelalderen og efterfølgende pålagt en række særavgifter, afgifter der kunne være lige så høje som fæstebøndernes landgilde. Med vor tids øjne fremstår behandlingen af selvejernes rettigheder mildt sagt uretfærdig, og mange selvejerbønder valgte selv at sælge gårdene og blive fæstebønder. I disse tilfælde kunne der i så fald blive bestemt en helt ny landgilde, men i 1500- og 1600-tallet var selvejeravgifterne efterhånden blevet så høje, at disse afgifter mange steder ganske enkelt forsatte som fæstelandgilde efter salget. Det er derfor sandsynligt, at mange af de fæstebønder, som ydede landgilde i træprodukter, var tidlige selvejere, men det skal omvendt ikke afvises, at nogle fæstebønder også fra gammel tid har ydet i disse produkter. Rettigheder til skovene og selvejerrettigheder var, som beskrevet, hverken ukomplicerede eller konsekvente over tid.

	Stk. rafter	Læs ved	Tønder trækul
Antal	5.300	21.028	2.024
Andel (%) ydet i ejerlav med skov på VSK	96,2	84,6	71,7
Andel (%) ydet af selvejergårde	89,4	35,1	53,7

Tabel 3: Antal af rafter, ved og trækul ydet i landgilde 1662, samt andel heraf ydet henholdsvis af selvejergårde samt ydet i ejerlav med skov på Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805.ⁱⁱⁱ

Oldentaksationer

Særligt fra 16- og 1700-tallet findes der talrige oldentaksationer bevaret, det vil sige vurderinger af hvor mange svin, der kunne sættes ud i skovene for at ernære sig af skovens frugter, *olden*, såsom agern og bog. Oldentaksationerne fandt sted for at bestemme, hvor mange svin skoven kunne bære det enkelte år, hvilket kunne variere betragteligt ikke mindst efter vejret. Samtidige kilder benytter endda begrebet *oldenår* om de år, hvor der var plads til særligt mange svin i skovene. Dertil blev oldenpotentialet vurderet i forbindelse med begge de store 1600-talsmatrikler, Fr. III's matrikel 1662-1664 og

Chr. V's matrikel 1681-1688, da der ligesom ved ageren også skulle ydes skat af skovene. Der er dermed to forskellige måder at foretage vurderingerne på: dels en konkret vurdering det antal svin, der var olden til det enkelte år i bestemte skove, og dels mere generelle og gennemsnitlige vurderinger af potentialet. Der kunne være stor forskel på en taksation af et godt år, af et dårligt år og af potentialet/gennemsnittet.³¹

Det er dog vigtigt at bemærke, at oldentaksationerne ikke nødvendigvis er proportionale med arealet: En skov domineret af store, fuldvoksne ege- og bøgetræer vil give en langt større oldenafkast end skove domineret af yngre trævækst eller af træer, der ikke sætter olden tjenligt for svinehold. Bo Fritzbøger har således anført, at selvom det kan konstateres, at mange skove fra 1600-tallet og frem til ca. 1770 ikke blev reduceret målt i areal, faldt oldentaksationerne alligevel dramatisk. Flere steder var faldet endog på mere end 75 %. Fritzbøger tolker dette som et resultat af, at træernes gennemsnitsalder var faldet markant gennem perioden på grund af en uforholdsmæssig stor tømmerhugst blandt de større træer, samt et mindre græsningstryk efter langvarige landbrugskriser i 1600-tallet og i starten af 1700-tallet, der levnede mulighed for at flere mindre og yngre træer fik mulighed for at vokse til.³²

Ved et forsøg på en kortlægning af de ældre skoves udbredelse er oldentaksationerne dermed ikke fyldestgørende. Det skyldes primært, at det ikke kan konstateres, om for eksempel et fald i taksationerne bundede i a) en reduktion af skovarealet eller b) en fremvækst af yngre træer og en tilsvarende tilbagegang af fuldvoksne træer. Dertil kommer spørgsmålet om taksationerne ensartethed, som der desværre kun er forsket ganske lidt i.

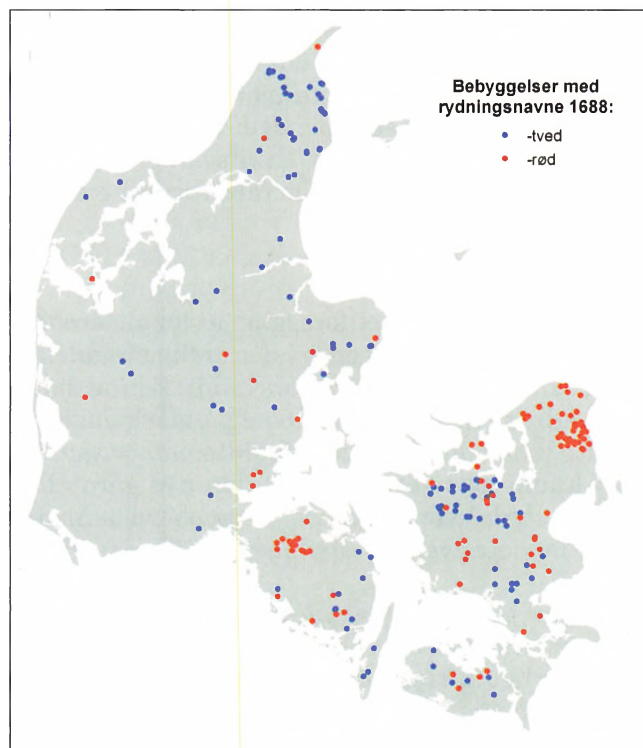
Stednavne

Stednavne har været en flittigt benyttet kilde i et forsøg på at lokalisere forsvundne skove – ikke mindst i forhold til rydningerne i den tidlige middelalder. Selvom træbevoksninger og skove blev ryddet og forsvandt, kunne deres stednavne leve videre mange hundrede år efter som navne på markområder, hvor de i så fald for eksempel ofte kan genfindes i de såkaldte *markbøger* fra 1682 og 1683, eller stednavnet kunne blive overtaget af den nye gård eller landsby, som blev anlagt ved det sted, hvor skoven eller træbevoksningen tidligere fandtes. I det sidste tilfælde anvendes stednavnet ofte den dag i dag.

Der må skelnes mellem *skovbetegnende stednavnene* og *rydningsnavne*. Blandt skovbetegnende stednavne har endelserne -skov og -holt været særligt i fokus, sandsynligvis fordi de er særligt talrige. Ordet *holt* skal her forstås ud fra dets middelalderlige betydning, nemlig *lille skov*.³³ Blandt rydningsnavnene skal de to mest udbredte, -rød og -tved, fremhæves – begge har betydningen

rydning.³⁴ Rydningsnavnene angiver dermed ikke direkte skovene, men derimod at der netop er fjernet bevoksning. Alle de fire nævnte bebyggelsesnavneendelser menes, i hvert fald primært, at være anlagt under den landbrugsmæssige og bebyggelsesmæssige ekspansion i den tidlige middelalder.

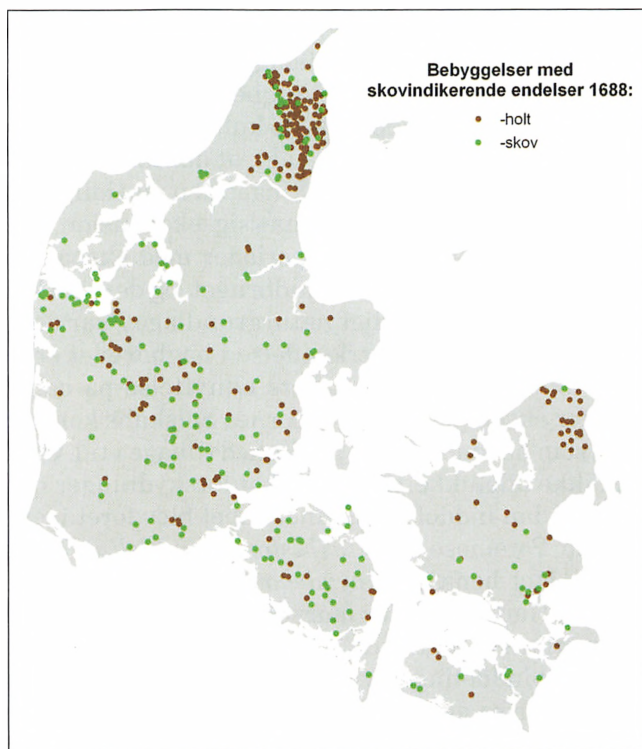
I figur 11 og 12 ses en landsdækkende registrering af bebyggelsesnavne med henholdsvis endelserne -rød og -tved og endelserne -skov og -holt. Bemærk, at rydningsnavnene bekræfter, at skovrige områder på Videnskabernes Selskabs kort i grove træk går tilbage til starten af middelalderen: Rydningsnavnene findes praktisk taget kun i de egne, som endnu i slutningen af 1700-tallet havde mange skovarealer. Selvom disse stednavne isoleret set intet kan fortælle om, hvor meget skovene var større i middelalderen, så kan de – i kombination med andre kilder som pollenanalyse og bebyggelsesstrukturer – være med til at understøtte, at skovegnene og ageregnene kan trækkes langt tilbage i tid. Undtagelsen fra at rydningsnavnene kun findes i de kendte skovegne, er i øvrigt den østlige del af Vendsyssel, hvor der findes mange bebyggelser med en-

Figur 11. Bebyggelsesnavne med endelserne -rød- og -tved 1688. Kilde: Dam & Jakobsen 2007: 38-39.

delsen -tved på trods af at der kun kan konstateres få skove her på Videnskabernes Selskabs kort. Om dette skyldes at der reelt er forsvundet store skovstrækninger her, eller om betydningen af ordet *tved* i denne egn også kan dække over rydning af overdrevsarealer, er uvist.³⁵ Der er beklageligvis ikke foretaget pollenanalyser i Vendsyssel, der er egnede til at svare på dette.

Uanset hvordan det østlige Vendsyssel skal tolkes, må rydningsnavnene siges at bekræfte det overordnede udbredelsesbillede fra Videnskabernes Selskabs kort. Fordelingen af de skovbetegnende stednavne, -skov og -holt, er derimod ganske anderledes. De findes over hele landet, og faktisk er der flere i det praktisk talt skovløse Vestjylland end på det skovrige Sjælland. Umiddelbart synes det paradoksalt, men her er det væsentligt at huske på Arent Berntsens definition på en skov: alene et par træer var nok til at udgøre en skov. En anden parallel, som måske kan forklare de skovindikerende stednavne i Vestjylland, er de samtidige stednavne i Island: Øen var efter landnamstiden skovløs udover birke- og egekrat, der sjældent var højere end ½ meter. Alligevel

Figur 12. Bebyggelsesnavne med endelserne -skov og -holt 1688. Kilde: Dam & Jakobsen 2007: 40-41.

blev og bliver disse kratområder benævnt *skov*. Alt er relativt, også når det kommer til skov, og i områder uden egentlige højstammede træer, kan lavt kratbevoksning have fået skovindikerende navne.

Landskabsinddelinger

Som den ovenstående gennemgang viser, er de præsenterede kilder ikke egnede til en systematisk kortlægning på landsplan af skovens udbredelse i middelalderen. Det skyldes grundlæggende to ting: at de ikke specificerer omfanget af skovene, og/eller at de ikke er geografisk dækkende for hele landet. Hvis det for eksempel ikke kan bestemmes om et skovindikerende stednavn dækkede over nogle få kratbuske eller over en storskov af højstammede træer, er en sådan kilde ikke anvendelig i denne sammenhæng. Og selvom for eksempel pollenanalyserne har stor udsagnsværdi, er der endnu alt for få til, at der kan udarbejdes geografisk dækkende kort gennem dem. For flere af de gennemgåede kilder gælder det, at der i varierende grad er muligheder på lokalt niveau, bare ikke systematisk for hele landet.

Til gengæld var flere af kilderne bekræftende overfor, at arealanvendelserne, heriblandt skovene, fra Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805 på det overordnede niveau går langt tilbage i tid: skovegne i slutningen af 1700-tallet var i overvejende grad også skoveegne i middelalderen. Også ageregnene var i overvejende grad gamle opdyrkede kulturområder, ligesom hedernes udbredelse går langt tilbage. Dermed ikke sagt, at der ikke er sket ændringer, for som tidligere nævnt, var for eksempel vikingetiden og tidlig middelalder kendetegnet af en landbrugs- og bebyggelsesmæssig ekspansion, mens der i senmiddelalderen skete en regression. Disse perioder med ekspansion og regression skete dog i alle områder, og eftersom landbruget, og dermed bebyggelserne, måtte tilpasses et stort set uforanderligt naturgrundlaget, var der stor kontinuitet i de forskellige egne. Med denne erkendelse i bagehovedet er det forsvarligt at foretage en grov inddeling af landskabets udnyttelse på baggrund af relativt sene kilder som for eksempel Videnskabernes Selskabs kort for derefter at se denne inddeling, som havende *delvis* gyldighed tilbage i tid. Ordet *delvis* er fremhævet, for vi kan ikke udelukke, at der er sket forskydninger mellem grænserne.

En sådan inddeling af landskabet blev foretaget i 1997 af Per Grau Møller og Erland Porsmose i *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, mens selv inddelingskortet benævnes *bygdekortet*: inddelt i henholdsvis ager-, skov- og hedebygder. Hertil kommer marskbygder i det sønderjyske vesterhavsområde samt en kystkategori gående på tværs af de egentlige bygdetyper. De helt centrale kilder til inddelingen var Videnskabernes Selskabs kort samt Chr. V's matrikel 1688, hvorfra agerangivelserne er hentet i erkendelse af de manglende muligheder i kortene.

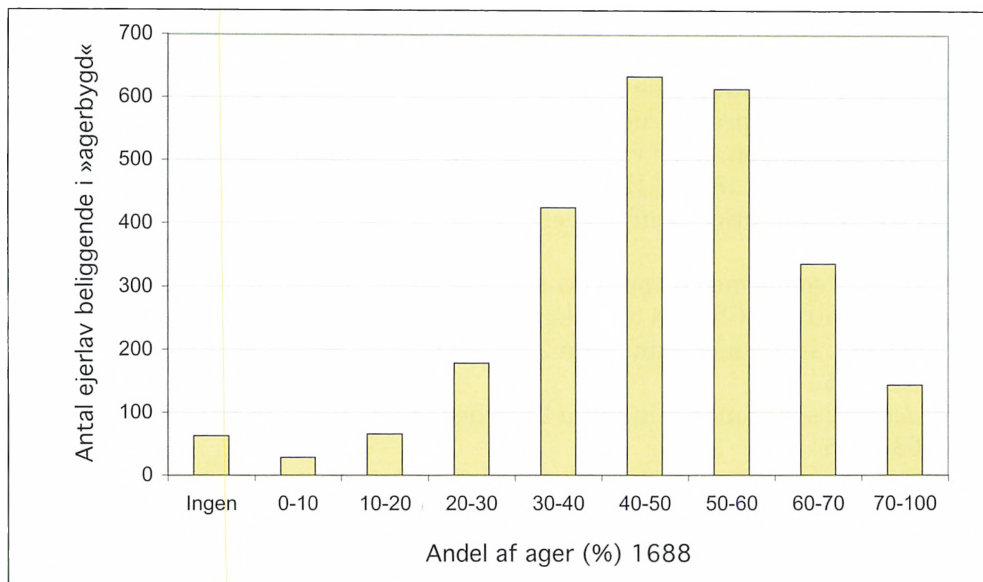
Bygdekortet har med rette været flittigt anvendt i forskningen og formidlingen, men det både kan og skal problematiseres. Klassificeringerne af arealanvendelserne er udelukkende foretaget ud fra en visuel vurdering, mens vi i dag kan gøre det mere præcist ud fra digitaliseringen, figur 7. Kortet bygger dertil på sogneinddelingen, hvor vi i dag kan tage udgangspunkt i det digitale ejerlavskort 1682 eller 1820.³⁶ Hvad der er mere problematisk ved bygdekortet er dog selve klassifikationen af bygderne³⁷:

- 1) *Agerbygd*: sogne med en opdyrkningsprocent og hartkorn på mere end landsgennemsnittet i Chr. V's matrikel 1688.
- 2) *Skovbygd*: sogne med minimum 25 % skov på Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805
- 3) *Hedebygd*: sogne med minimum 25 % hede på Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805

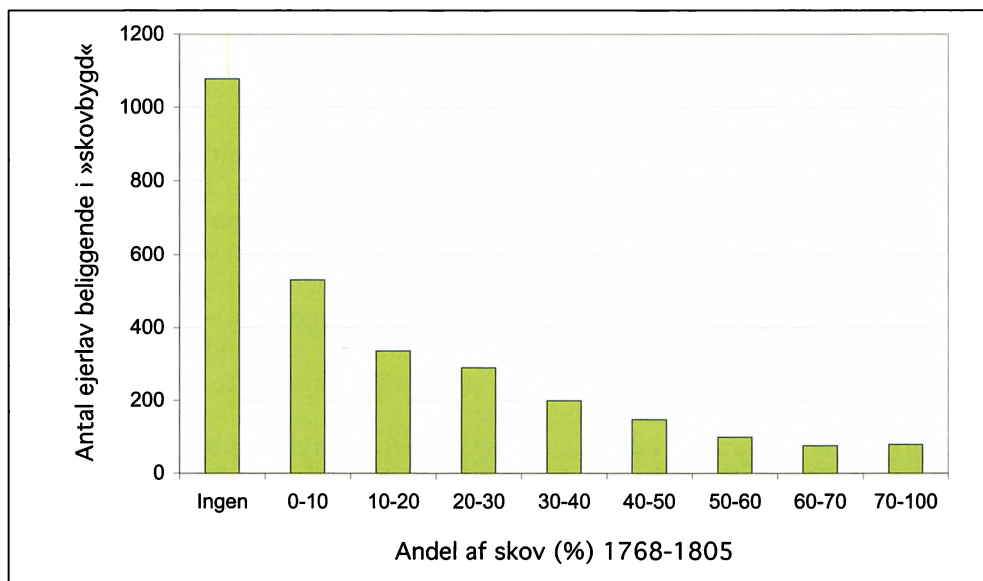
Endelig er alle restsogne klassificeret sådan, at sogne domineret af klitter og vådbundsarealer medtages under hedebygder, mens sogne domineret af overdrevsarealer, defineret som uklassificerede områder, medtages under skovbygder.³⁸ Disse sidste tilføjelser har stor betydning for bygdekortet og er efter min opfattelse den største problemstilling ved kortet. Mange sogne helt uden skov er klassificeret som skovbygd, såfremt der var få agerarealer i Chr. V's matrikel i forholdt til de signaturløse områder på Videnskabernes Selskabs kort, for eksempel det meste af Amager, flere kyststrækninger i Vestjylland og ved Limfjorden samt andre græsningsområder. Skovbygden på bygdekortet dækker reelt over skovegne, overdrevsegne samt andre restområder.

I figur 13-15 er udvalgt ejerlav, som var beliggende i henholdsvis ager-, skov- og hedebygder, og dernæst er det undersøgt, hvor meget af den pågældende arealanvendelse, der var i hvert ejerlav. Mens ejerlav beliggende i agerbygder virkelig var domineret af ager, var dette ikke tilfældet ved skovene. Ud af 2.826 ejerlav beliggende i skovbygderne havde de 1.077, svarende til 38 %, slet ingen skov overhovedet. Hertil kommer 530 ejerlav i skovbygderne, svarende til 19 % af ejerlavene, hvor der var lidt skov, men stadig under en tiendedel af det samlede areal. Pænt over halvdelen af alle ejerlav i de kortlagte skovbygder har altså slet ingen eller kun meget lidt skov.

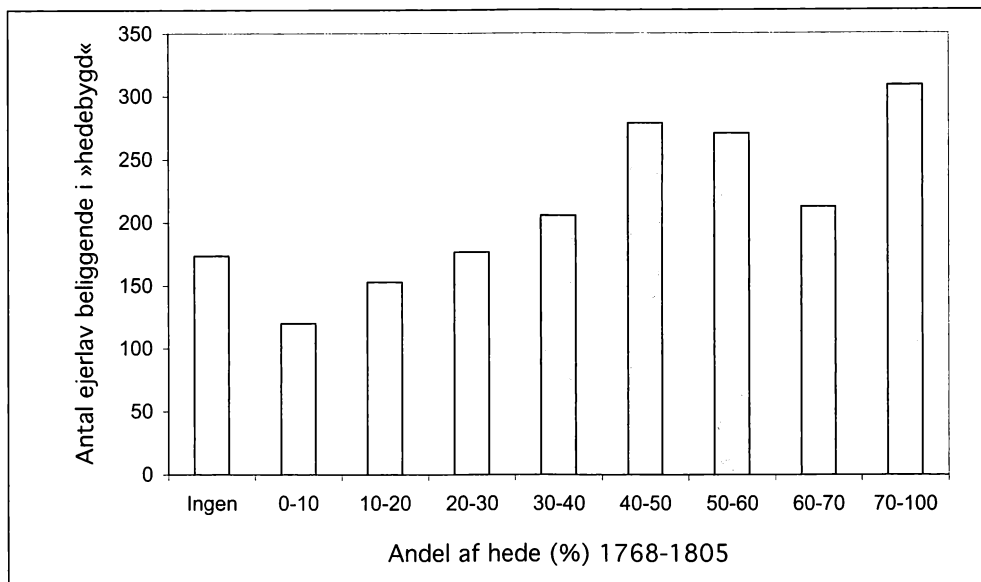
Spørgsmålet er, om det i det hele taget er meningsfyldt at benytte begrebet *skovbygd* i Danmark i denne periode? Bygdebegrebet er i dansk kontekst inspireret af de skånske etnologer, for eksempel Åke Campbell, hvor det primært var dyrkningssystemet, der definerede bygderne: Skovbygden med alsædsbrug, agerbygden med trevangsbrug og risbygden som en overgangs- og blandingskategori. Ud fra dette *skånske kriterium* var der praktisk taget in-

Figur 13: Ager i »agerbygder«, grupperet efter antallet af ejerlav.

Figur 14: Skov i »skovbygder«, grupperet efter antallet af ejerlav.

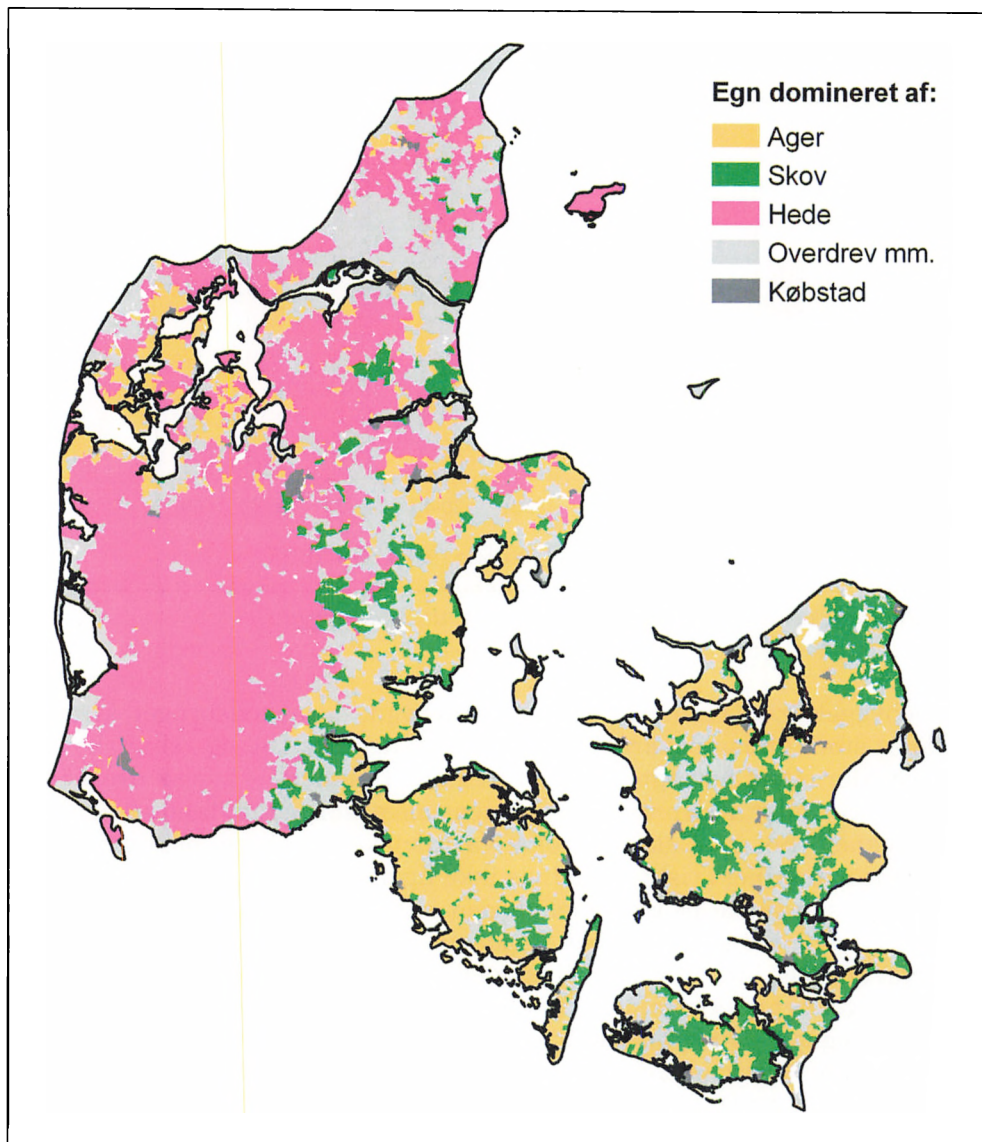

Figur 15: Hede i »hedebygder«, grupperet efter antallet af ejerlav.

gen bebyggelser i Danmark, der var skovbygd, da alsædsbruget krævede særdeles store græsningsarealer i forhold til agerarealet, og selv i skovrige egne var der oftest betragtelige agerarealer i Danmark – typisk drevet ved trevangsbrug eller anden vangebrug, mens alsædsbrug kun fandtes i ganske få skovegne.³⁹ Set med skånske øjne var danske skovegne, med ganske få undtagelser, nærmest risbygden, hvis ikke ligefrem agerbygden.

Et andet spørgsmål er anvendeligheden af begrebet *bygd*.⁴⁰ Oprindeligt er ordet af samme rod som *bebygget*: Bygden var altså betegnelsen på et samlet bebygget område, i modsætning til det omkringliggende ubebyggede område.⁴¹ Dermed giver det også mening, at det har overlevet i for eksempel færøsk, hvor bygden betegner landsbyen ofte omgivet af et ufremkommeligt og ubebygget fjeldlandskab. I Danmark, derimod, var hele landskabet udnyttet og inddraget i produktionen, og større ubebyggede områder fandtes ikke. Jeg har derfor foretrukket, når jeg omtalte egne undersøgelser og kortlægninger, at benytte egn i stedet for bygd – en betegnelse, som også den flittigt citeret topograf Arent Berntsen benyttede i hans storværk fra 1656, *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*.

I figur 16 ses mit bedste bud på en landskabsinddeling baseret på arealanvendelse på Videnskaberne Selskabs kort 1768-1805 og agerangivelserne i Chr.

Figur 16. Egnskort på baggrund af Videnskabernes Selskabs kort og Chr. V's matrikel. Ageregn = ejerlav med mere 40 % ager. Skovegn = ejerlav med mere end 25 % skov. Hedeegn = ejerlav med mere end 25 % hede. Alle resterende ejerlav, bortset fra købstæderne, er klassificeret i restkategorien Overdrev mm.

V's matrikel 1688. Inddelingsniveauet er ejerlavene, hvor ejerlav med mere end 40 % ager er klassificeret som ageregn, herefter er ejerlav med 25 % skov klassificeret som skovegn, og endelig er der af de resterende med mere end 25 % hede klassificeret hedeegn. Begrundelsen for valget af 40 % ager som grænse, og ikke 25 % som de øvrige, skyldes, at ikke alt ager var dyrket det enkelte år. I trevangsbruget lå således som minimum en tredjedel hen som græsningsareal. De ejerlav, som hverken er klassificeret som ager-, skov- eller hedeegn, er kommet i restkategorien *Overdrev mm.* Med de umiddelbart tilgængelige kilder kan denne gruppe ikke specificeres nærmere.

Efter at jeg nu over nogle sider, har tilladt mig problematisere de andres arbejder, vil de fleste sikkert spørge, hvorfor mit arbejde skulle have større gyldighed? Hvorfor skal for eksempel 25 % skov på et oversigtligt kort som Videnskabernes Selskabs kort netop være definerende for en skovegn? Svaret er naturligvis, at kilden er valgt af nødvendighed, og at grænsen er et arbitrært valg – for nogle ville 10 % grænsen være mere passende, mens 50 % for andre er passende. Bygdeinddelinger og landskabsinddelinger er ikke udtryk for samtidens opfattelse af landskabet. Det er derimod udtryk for vor tids behov for systematiske klassifikationer – klassifikationer der dikteres af vore valg, fravalg og prioriteringer, hvorfor det heller ikke er muligt at foretag én endelig klassifikation eller én endelig landskabsinddeling. Men I er velkomne til at henvende jer – så kan I selv få datasættet og udarbejde jeres eget kort.

Konklusion

Jeg har ikke kunnet opfylde min kollegas ønske om et udbredelseskort over de middelalderlige skove. Mange kilder fra middelalderen og fra tidlig moderne tid, for eksempel landgildens persiller og rydningsnavne, som jeg har kunnet kortlægge bekræfter kun, hvad vi ved fra Videnskabernes Selskabs kort. Og andre kilder såsom pollenanalyse, skriftlige kilder og skovindikerende bebyggelsesnavne kan sjældent og i hvert fald ikke systematisk omsættes til en egentlig kortlægning på et nationalt niveau. De kan kun benyttes ved mere lokale studier i kombination med andre kilder. Selvom jeg således har en række potentielle kilder til rådighed, er de af en sådan beskaffenhed, at Fridlev Skrubbeltrang ville have vendt sig i sin grav, såfremt jeg havde forsøgt.

Derimod er andre mål, forhåbentligt, nået. De tilbagevendende forsøg på at påvise forsvundne større og egentlige skove i Vestjylland, står forhåbentligt mere usandsynligt nu for læseren. Der har helt sikkert været småkrat, måske lidt som på Island i samme tid, men egentlige skove dækkende et større areal og med højstammede træer, synes ikke sandsynligt. Faktisk fremstår billedet af skovenes udbredelse på Videnskabernes Selskabs kort, med koncentrationerne i de østdanske kuperede egne, at have gyldighed langt tilbage i tid. Så-

danne konstateringer bliver ofte misforstået, og det skal understreges, at det på ingen måde påstås, at der ikke skete ændringer i perioder: Kun at der vedvarende var mere skov i de samme egne i middelalderen som i slutningen af 1700-tallet i forholdt til andre egne.

Det skal heller ikke afvises, at der kan findes få mindre egne, som skifter helt karakter. Dette kan bare ikke fastslås sikkert ud fra de her tilgængelige kilder. Hvis et sådant muligt område skal nævnes, må det dog blive den østlige del af Vendsyssel: der findes mange rydningsnavne som -tved, bebyggelsesstrukturen var domineret af enkeltgårde, og naturgrundlaget var ikke så hævende for trævækst på samme måde som i Vestjylland. Men igen: Det drejer sig om en mindre egn, hvor vi kun har indicier.

Konstateringen af, at Videnskabernes Selskabs kort i en grov skala er en pålidelig kilde til landskabet, åbner derimod mulighed for bygdekort eller *egnskort*, som jeg foretrækker at benævne det. Ligesom jeg har problematiseret bygdekortet, er jeg ikke i tvivl om, at mit egnskort vil blive kritiseret – hvis det da vil blive bemærket. Men jeg håber, at metoden, som lanceret i Kulturhistorisk inddeling af landskabet i 1997, har bevist sin duelighed. På trods af alle usikkerhederne er denne tilgang langt mere givtigt, end anvendelsen af en subjektiv og relativbeskrivende skriftlig kilde om landskabet – særligt hvis man ønsker at opnå et overblik.

Noter

1. Ordbog over det danske sprog.
2. Fritzbøger 1992: 224.
3. Fritzbøger 2001: 312-318, 338-342.
4. For en nærmere gennemgang må henvises til Fritzbøger 2001, særligt 319-324 og 108-119.
5. Fritzbøger 2001: 220-224.
6. Bill 2004.
7. For en nærmere gennemgang af de økonomiske kort henvises til Korsgaard 2006.
8. Korsgaard 2006: 70-77. På side 23 ses desuden den særdeles detaljerede *Actanders signaturtavle*, der viser hvor omfattende landskabsinddelingen på kortene kunne være.
9. Korsgaard 2006: 79-83.
10. Dam & Jakobsen 2008: 76-83.
11. For en introduktion til kortseriens historie og digitalisering henvises til Dam 2005b.
12. Digitaliseringerne af original-1 kortene dækker dele af Nordfyn, herreder

- Børglum og Dronninglund i Vendsyssel samt sognene Bredsten, Nørup, Randbøl, Egtved, Ødsted og Vorbasse i det tidligere Vejle Amt.
13. Baseret på sammenkøring af digitaliseringen af arealanvendelsen på Videnskabernes Selskabs kort, Dam 2005b, og det digitale ejerlavskort, Dam 2005a.
 14. Dam 2005b: 40-41.
 15. Fritzbøger 2001: 338-342.
 16. Fritzbøger 2001: 340.
 17. Fredskovene udgjorde 4 % af landet ifølge statistikerens Adolph Frederik Bergsø 1844, men metoden bag denne vurdering er omdiskuteret, og andre samtidige og nutidige skovforskere angiver forskellige andele gående fra 2 til 4 %, se Fritzbøger 1992: 87.
 18. Dam & Jakobsen 2008: 82-83, 118-129.
 19. Berntsen 1656, fra Fritzbøger 2001: 13.
 20. Berntsen 1656, fra Fritzbøger 2001: 35.
 21. Berntsen 1656, fra Fritzbøger 2001: 35.
 22. Berntsen 1656, fra Fritzbøger 2001: 35.
 23. For en nærmere introduktion til – og kildekritik af skriftlige vurderinger kan henvises til Fritzbøger 1992: 127-142.
 24. Fritzbøger 1992: 142.
 25. Rasmussen, Nielsen og Bradshaw 2007: 6.
 26. Klindt-Jensen 2001.
 27. Klindt-Jensen 2001.
 28. Fritzbøger 2001: 220.
 29. Dam 2008: 216-226.
 30. Fritzbøger 2001: 317-318.
 31. Fritzbøger 1992: 112-113.
 32. Fritzbøger 1992: 223-224.
 33. Jørgensen 2008: 127.
 34. Jørgensen 2008: 239, 307.
 35. Dam & Jakobsen 2006: 45-47.
 36. Dam 2005a.
 37. Møller & Porsmose 1997: 11.
 38. Møller & Porsmose 1997: 11.
 39. Frandsen 1983.
 40. For en nærmere diskussion af bygdebegrebet kan henvises til Fritzbøger 2004 og antologien *Bygder: regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*, Møller & Kristiansen 2006.
 41. Ordbog over det danske sprog.

Noter – billedtekst

- i. Landgilden er registreret fra 1662-matriklen i forbindelse med min ph.d. Dam 2008.
- ii. Landgilden er registreret fra 1662-matriklen i forbindelse med min ph.d. Dam 2008.
- iii. Landgilden er registreret fra 1662-matriklen i forbindelse med min ph.d. Dam 2008.

Litteratur

- Arent Berntsen: *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed*. Oprindelig udgave 1656, genoptrykt 1971. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, København.
- Jan Bill (2004): «Ældre historiske kort som kilde til kommunikationslandska-bet». *Geoforum Perspektiv* nr. 5, 2004, s. 32-37. København.
- Jan Bill, Claus Dam, Peder Dam & Peter Steen Nielsen (2003): *Videnskabernes Selskabs kort (vektoreret)*. Kortet kan downloades på www.hiskis.net.
- Peder Dam: »Det GIS-baserede bebyggelses- og ejerlavskort 1681-1688«. *Hi-skIS' Digitale årsskrift 2003-2005*, s. 14-26. www.hiskis.net.
- Peder Dam: »Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805 – en introduktion til såvel analog som digital brug«. *HiSKIS' Digitale årsskrift 2003-2005*, s. 36-44. www.hiskis.net.
- Peder Dam: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*, Ph.D. afhandling fra Københavns Universitet, København 2008.
- Peder Dam & Johnny Jakobsen: »Danske middelalderlige rydningsbebyggelser«. *Nordiske navnes centralitet og regionalitet. Rapport fra NORNA's 35. symposium på Bornholm 4.-7. maj 2006*, 2007, s. 35-59. NORNA-forlaget, Uppsala 2007.
- Peder Dam & Johnny Jakobsen: *Historisk-geografisk Atlas*. Det kongelige danske geografiske Selskab, København 2008.
- Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrar-strukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Bygd, Esbjerg 1983.
- Bo Fritzbøger: *Danske skove 1500-1800: en landskabshistorisk undersøgelse*, Landbohistorisk Selskab 1992.
- Bo Fritzbøger: *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*. DSR Forlag, København 2001.
- Bo Fritzbøger: *Det åbne lands kulturhistorie*, *Biofolia / Samfundslitteratur* 2004.
- Karsten Klindt-Jensen: »Afskovningens historie på baggrund af skriftligt kil-demateriale«. *Den danske hede*. Skov- og Naturstyrelsen 2003, www.sns.dk/udgivelser/2001/87-7279-316-3.
- Peter Korsgaard: *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. Dansk Historisk Fællesråd, København 2006.

- Bent Jørgensen: *Stednavne Ordbog*. Nordisk Forlag, København 1994.
- Per Grau Møller & Mette Svart Kristiansen: *Bygder: regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000: beretning fra et seminar på Skarrildhus november 2003*, Landbohistorisk Selskab 2006.
- Per Grau Møller & Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Skov- og Naturstyrelsen, København 1997.
- Ordbog over det danske sprog*. www.ordnet.dk/ods.
- Peter Rasmussen, Anne Birgitte Nielsen & Emily Bradshaw: »Fra natur- til kulturlandskab«. *Geoviden. Geologi og geografi*. Nr. 1 2007. København.

Forfatter

Peder Dam, født 1976. Cand. Scient. i Geografi og Historie fra Roskilde Universitetscenter 2004. Ph.D. i Historie 2008 fra SAXO-Instituttet, Københavns Universitet, nu Post. Doc. samme sted. Efteråret 2008 ekstern lektor på kurset *Skov- og Landskabshistorie*, Det Biovidenskabelige Fakultet, Københavns Universitet. Har udover en række artikler om landbrugs- og bebyggelseshistorie, se litteraturliste, udgivet bogen *Historisk-Geografisk Atlas* 2008 sammen med Johnny Jakobsen.

Summary

The medieval and early modern forest dissemination has long been an element of discussion in Denmark. The insecurities in establishing the actual extent is partly owing to a lack of reliable sources and the fact that many sources – contemporary as well as later – urged to depict the various Danish region as densely forested. Post-Medieval Denmark lacked forest and timber and early modern authors were in the habit of stating sources or local claims of varying reliability of lost forests which were large and plentiful in the ‘good old days’. Even today forests are to many a positive element in our otherwise industrialized and optimized agricultural landscape. This may be part of the explanation as to why so many agricultural historians have attempted to localize the extent of the forests of yore – sometimes a little too vigorously without paying due attention to the problems of the source material.

Many medieval and early modern sources which I have been able to map, such as the goods of the land-rent and place-names indicating cleared forest, however, only confirm the picture we may see mirrored in the maps of the Royal Academy of the Sciences and Letters of c.1766-1822 (Videnskabernes Selskab) of c.1766-1822. Other sources, such as pollen analyses, written sources, as well as forest-indicating place-names now in function as names of settlements may only rarely and not systematically be transformed to a mapping at a national level. Such evidence may only be used in local studies in combinati-

on with other sources. Owing to the state of the source situation of today, a mapping of the dissemination of the older forests must thus be with a starting-point in historical maps, cadastral maps (1768-1822) and maps by the Royal Academy of Sciences and Letters (1768-1805). These sources will provide the general extent of forests prior to the major changes resulting from the agricultural reforms c.1800.

The pre-modern landscape exploitation was to a large extent adapted to the present natural conditions, by means of which the agricultural production had been organized for centuries in order that a primarily self-sufficient agriculture could provide the highest possible yield. This was also the case for the forests, which almost exclusively existed in the more loamy regions east of the main stagnation line and particularly east of the so-called Young Baltic Stagnation Line: East of this we find the East Jutish and insular loamy soils in a varied and rugged landscape, whereas the landscape to the west, in Northern Jutland and in particularly West Jutland primarily consists of sandy soils. The consequences of the farmers' landscape exploitation by means of cattle grazing and slash-and-burn agriculture caused the sandy soils to develop into heath – unless they were cultivated, whereas the extensively used clayey soils typically became forested. In short: The forest were primarily found in regions where the soil quality was too good (loamy) for heath, but too poor (rugged) for cultivation. In addition some agrarian economical and social historical explanations must to some extent also be sought. For instance, municipal towns invited to more intensive agricultural production in their surrounding areas, while the recreational priorities of landed proprietors – such as the socially prestigious activity hunting – caused that many estates included large forested areas.

Almuens fornavne omkring år 1800

Den danske almue var gennem flere århundreder den talrigeste befolkningsgruppe i Danmark, og de navne, den bar, er dem de fleste endnu i dag vil betegne som »gode gamle danske navne«. Det drejer sig om navne som Jens, Hans, Peter, Karen, Maren og Mette. Navnene var ekstremt hyppige i århundrederne op mod 1800-tallet. Fælles for disse navne er, at de er kristne navne fra Biblen eller navne på helgener eller helgeninder. Hovedparten af navnene er i løbet af middelalderen blevet omdannet til en dansk form, og selvom de i tiden efter 1800 taber terræn, er det stadig navne, som er velkendte og bruges jævnlige ved navngivning.

Indledning

Ordet *almue* forklares ofte med negative bibetydninger. Ifølge Den Danske Ordbog betyder *almue* således »folk i jævne el. små kår, især på landet; især om ældre forhold (undertiden nedsættende)«, men ordet kommer fra oldnordisk og er sammensat af ordene *al* og *múgi* med betydningerne *hel* og *mængde*. Det betød oprindeligt *hele mængden* af mennesker i et bestemt område.¹ Det er netop denne *hele mængde* af befolkningen i Danmark, hvis navne denne artikel handler om. Indtil industrialiseringen for alvor tog fart i 1880'erne, hvor mange tog til byerne for at få arbejde, boede hovedparten af Danmarks befolkning på landet og var beskæftiget i landbruget direkte eller indirekte. Dengang var landbefolkning meget bundet til det sted, de boede, og mobiliteten i samfundet var ikke stor, når man sammenligner med nutiden. Når vi ser bort fra de godt 20 %, der omkring år 1800 boede i hovedstaden og de øvrige købstæder og fra herremandsfamilierne på landet, var den danske befolkning således relativt ensartet, bestående af bønder, husmænd og andre landarbejdere.

Den lokalt orienterede livsform og befolkningens ensartethed kommer også til udtryk i almuens navnebrug. Fra slutningen af middelalderen og helt frem til omkring 1800 var det stort set den samme navnemasse, der gjorde sig gældende overalt i landet og i alle samfundslag. Variationen var lille, og store dele af befolkningen bar de samme navne. Da der endelig begyndte at komme nyheder inden for navnerpertoiret, var det borgerne i byerne, der først tog det nye til sig. På landet var man mere tilbageholdende, og i den grad man tog det nye til sig, foregik det i et noget langsommere tempo. Derfor kalder man de navne, som undersøgelsen i denne artikel handler om, for *almuenavne*, selvom de gennem århundreder altså blev brugt i hele befolkningen på tværs af de sociale skel.

Almuenavnenes ophav

I Danmarks oldtid bar folk navne, som havde deres udspring i det nordiske sprog. Fra runeindskrifter kender vi urnordiske navne som Guldhornets *Lægæst* med den urnordiske skrivemåde *HlewagastiR²* og Stenmagleæskens *HagiradaR³*, som på nutidigt dansk ville have formen *Hagråd*. Danske stednavne med efterleddet *-lev* har ofte personnavne som forled og dateres normalt til folkevandringstiden.⁴ For eksempel finder vi det stadig velkendte navn *Erik* i det vestsjællandske landsbynavn *Jerslev*, som i en afskrift af et dokument fra 1199 skrives *Ericleffue*.⁵ Som det er tydeligt med dette stednavn, skal vi ofte tilbage til de ældste skrivemåder for at kunne se hvilke ord, stednavne oprindeligt er dannet af. Også i vikingetiden var de nordisksprogede personnavne stort set enerådende, men her var der i langt højere grad tale om navne, som bruges endnu i dag. Det drejer sig om enleddede navn som *Bjørn*, *Karl* og *Helge* samt toleddede navne som *Thorbjørn*, *Gudmund* og *Æskil*. I vikingetiden kom også flere kvindenavne frem i lyset, og herfra kender vi navne som *Gunhild*, *Astrid* og *Helga*.

Med kristendommens indførelse omkring år 1000 strømmede en stor mængde kristne navne ind over landet. Navnene stammede fra Biblen og fra de mange helgener, man dyrkede. Der skete dog ikke et totalt navneskifte fra den ene dag til den anden. Endnu omkring år 1200 var navne af nordisk oprindelse stadig dominerende i Danmark. En optælling af navnene i den såkaldte Broderliste i Kong Valdemars Jordebog viser, at 27,4 % bærer et navn, som skyldes kristendommen. Broderlisten menes at være fra slutningen af 1100-tallet,⁶ og allerede på dette tidspunkt er der nogle få kristne navne, som er hyppigt forekommende. 47 af de i alt 59 personer med kristne navne har navne, som svarer til nutidens *Niels* (20), *Peter/Peder* (16) og *Jens/Jon* (11).⁷ De nordiske navne tabte terræn gennem hele middelalderen, og omkring år 1500 var det kun omkring 5–10 % af navnene, der var af nordisk oprindelse.⁸

De kristne navne, som danskerne tog til sig, var især helgen- og helgeninde-navnene. Navnene på de oftest dyrkede helgener og helgeninder blev uhyre populære. Det foregik ifølge navneforskeren Eva Villarsen Meldgaard på denne måde: »Børnene fik undertiden navn efter den helgen, på hvis dag de fødtes. Hver kirke havde sin skytshelgen, som blev nævnt i prædikerne, og den lokale helgen kom ind i befolkningens daglige interessesfære. Således blev helgen-navnene også almuens ejendom. Jo værre livet formede sig, jo mere brug havde man for helgenernes forbøn.«⁹

I løbet af middelalderen skete der nogle generelle ændringer i det danske sprog. Personnavnene er jo en del af sproget, og derfor omdannes de også. De kristne navne havde for en stor del meget fremmedartede former for en danskers ører, og i nogle tilfælde kan det være svært at se, hvordan man kommer

fra det oprindelige indlånte navn til den form, som bliver den almindelige i Danmark. Den væsentligste årsag til sprogets omdannelser i middelalderen er, at der skete en trykforskydning, sådan at ordenes endelser fik meget svagt tryk. Forårsaget af dette kan endelser i lange ord og navne helt forsvinde, som når for eksempel *Kirstine* bliver til *Kirsten*, eller vokalen i endelsen kan blive til et *-e* i skriften, for eksempel når *Christian* bliver til *Christen*. Den samme trykforskydning kan også gøre, at en forstavelse kan falde væk, hvis hovedtrykket er på en af de efterfølgende stavelser. Det er eksempelvis tilfældet, når *Erasmus* bliver til *Rasmus*. I nogle tilfælde kan man efter disse svind ende med en form, som har lydforbindelser, der ikke er almindelige i dansk, og som derfor er blevet udsat for det sproglige fænomen, *metatase*, hvor to på hinanden følgende lyde skifter plads. Det er for eksempel tilfældet, når *Andreas* svækkes til *Andres*, som efterfølgende bliver til *Anders*.

Baggrund for undersøgelsen af almuens navne

Der findes ingen fuldstændige registreringer af hele Danmarks befolknings navne før en gang i 1900-tallet. Omkring midten af 1600-tallet bliver der nogenlunde regelmæssigt ført kirkebøger i det meste af landet, men før tiden før findes kun spredte kilder til danskernes navne. I opslagsværket Danmarks gamle Personnavne (DgP) findes alle de personnavne, som er overleveret fra runestenstiden, det vil sige indskrifter med yngre runer som udvikledes i 600–700-årene, og frem til ca. 1500,¹⁰ men der findes ingen tilsvarende opslagsværker for den efterfølgende tid. Det skyldes naturligvis, at materialet er alt for omfattende. Der har dog været ganske fremskredne planer om *Danmarks eftermiddelalderlige personnavneordbog*, men den er desværre aldrig blevet realiseret.¹¹

Undersøgelser af navnebrugen i Danmark i tiden mellem middelalderen og moderne tid er alle foretaget gennem et repræsentativt materiale i mindre udvalgte områder af landet. Kildemængderne fra denne periode er nemlig så store, at en landsdækkende undersøgelse ville være uoverstigelig. Der pågår imidlertid et kildeindtastningsprojekt i Statens Arkiver, hvor der i den internetbaserede *Dansk Demografisk Database* indtastes danske folketællinger. Blandt det færdigindtastede og korrekturlæste er folketællingen fra 1801/1803, og det er denne tælling, undersøgelsesmaterialet er hentet fra. Den kan nemlig fortælle, hvordan navnesituationen så ud i slutningen af 1700-tallet før, der kom en masse nye navne til med de mange kulturelle strømninger, som skyllede ind over Danmark i løbet af 1800-tallet. Man kan søge i de færdigindtastede kilder i Dansk Demografisk Database på web-adressen www.ddd.dda.dk, hvor man også kan købe de færdigindtastede kilder. Jeg har trukket alle personers *første* fornavn ud af folketællingen, og det er dét materiale, min undersøgelse

gelse bygger på. Det havde naturligvis været optimalt at undersøge samtlige fornavne i tællingen, især i lyset af at det blev moderne med flere fornavne i løbet af 1700-tallet. Det ville imidlertid betyde, at man skulle ind og se på hver enkelt person for at vurdere, hvad der er fornavne, og hvad der er efternavne. Men med 925.080 personer i folketællingen 1801/03 ville det være en alt for tidskrævende opgave.

Metodiske overvejelser

I denne undersøgelse vil jeg se nærmere på de ti hyppigste kvindenavne og de ti hyppigste mandnavne. Det lyder som en opgave, der er umiddelbart til at gribe an ved at sortere materialet efter hyppighed. Der fandtes imidlertid endnu ingen retskrivning på den tid, folketællingen er lavet, så en række forskellige stavemåder dækker over de samme navne. Også dét lyder relativt lige til, men jeg har alligevel været nødt til at foretage en række valg i forbindelse med materialeindsamlingen. Det drejer sig især om tre ting. For det første har en nærmere granskning af materialet vist, at det ikke giver mening at skelne mellem visse navneformer, vi i dag opfatter som selvstændige navne. Det gælder for eksempel drengenavnet *Peder/Peter* og pigenavne, der i skriften kun adskiller sig ved at ende på henholdsvis *-a* og *-e*, for eksempel *Anne/Anna* og *Marie/Maria*. For det andet optræder en række fornavne som forkortelser i folketællingen, og det er ofte usikkert hvilket navn, de faktisk er en forkortelse af. For eksempel kan man ikke se, om *Chr.* er en forkortelse for *Christen*, *Christian* eller *Christoffer*, og man kan ikke se, om *Cath.* er en forkortelse for *Catharina*, *Cathrine* eller noget helt tredje. Derfor er alle forkortelser udeladt af materialet. En tredje gennemgående ting er, at flere af pigenavnene på vokalen *-a/-e* optræder i en form uden dette *-a/-e*. Disse navneformer må regnes for at være udtryk for svagtryk eller direkte svind af vokalen – en udvikling som man ville forvente var jysk, idet den er identisk med den såkaldte *jyske apokope*, altså når for eksempel ordet *kaffe* udtales [*kaff*]. Det ser imidlertid ikke ud til at være tilfældet her, idet et nærstudie af *An* og *Ann* viser, at disse former er spredt jævnt over hele landet. På den baggrund er sådanne former regnet med der, hvor der ikke er tvivl om hvilket navn, de afspejler. Jeg har imidlertid udeladt formerne *Johan* og *Johann*, som teoretisk set kunne være varianter af kvindenavnet *Johanne*. Her er der nemlig det problem, at navneformerne er identiske med mandnavnet *Johan/Johann*. Et nærstudie har nemlig vist, at det kun er en forsvindende lille del af navneformerne *Johan/Johann*, der er brugt som kvindenavne i 1801/03, og derfor rykker det ikke ved billedet af kvindenavnet *Johannes* udbredelse.

Med det ovenstående in mente har jeg talt de navneformer sammen, som jeg mener, afspejler det samme navn. Der er dog så megen uregelmæssighed i

skrivningerne, at jeg har valgt kun at medtage navneformer, som har mindst 20 navnebærere. På den måde undgås de fleste misforståede og fejllæste navneformer, uden at det forstyrrer navnebilledet. Her er der nemlig tale om navne med så mange navnebærere, at der skal mange fejl og usikkerheder til at vælte billedet af navnenes brug og udbredelse.

I det følgende omtales navnene under den i folketællingen hyppigst forekommende stavemåde uafhængigt af, hvad vi måtte opfatte som normalformen i dag. Det skal desuden pointeres, at antallet af navnebærere i de nedenstående tabeller gælder det nuværende Danmark samt hele Slesvig og Holsten, mens de kortlægninger, der bringes, kun dækker det nuværende Danmark uden Sønderjylland. Det skyldes, at der stadig mangler en digital kortlægning på sogneniveau for Sønderjylland og de syd herfor liggende egne for tidsrummet omkring 1800.

Folketællingens ti hyppigste kvindenavne

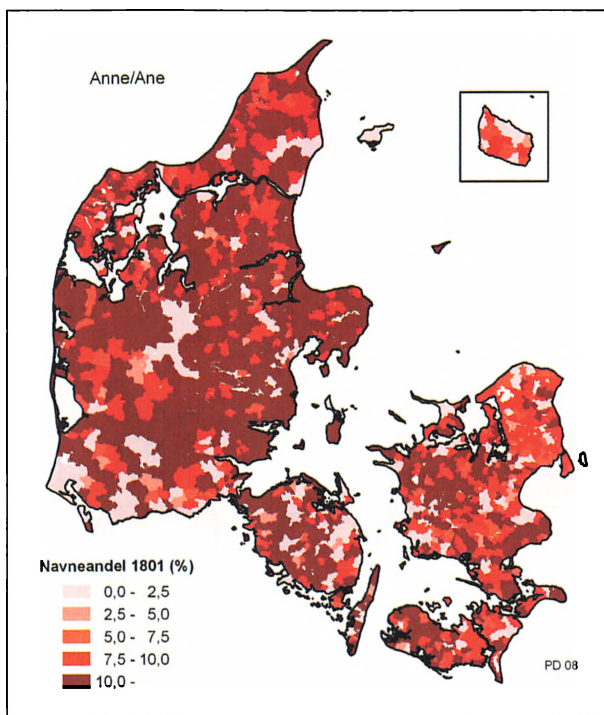
De hyppigste kvindenavne i begyndelsen af 1800-tallet er meget velkendte for os endnu i dag. Som man kan se i tabel 1, er der tale om navne, som også har været populære gennem 1900-tallet. Kun *Maren* og især *Catharina* har ikke haft en kortere eller længere periode i 1900-tallet, hvor de har været deciderede modenavne. Fælles for de ti navne er, at de alle er kristne navne, som kommer fra bibelske personer eller helgeninder, samt at de var så udbredte i 1801/03, at hele 42,7 % af den samlede befolkning bar ét af disse ti navne som første fornavn. Eller formuleret på en anden måde: det var mindre end en femtedel af kvinderne, som havde et andet navn end et disse ti kvindenavne.

Det mest iøjnefaldende, når man ser på folketællingens ti hyppigste kvindenavne, er det uhyre store antal navnebærere, de enkelte navne har. Mest utrolig er listens nummer et, *Anne*, som har mere end dobbelt så mange navnebærere som listens nummer to. Der er simpelthen tale om et så ufatteligt populært navn, at mere end hver tiende kvinde i store dele af landet bar det. Navnet kommer af *Anna*, som var navnet på Jomfru Marias mor. Det var sjældent før 1400.¹² Navnets sproglige struktur er i så god overensstemmelse med det danske sprog, at tilpasning ikke har været nødvendig. Dog skrives det allerede i middelalderen ofte med den svækkede slutvokal *-e*. Senere opfattes navnene *Anna* og *Anne* som to forskellige navne, og det er spørgsmålet, om det er tilfældet i denne folketælling. Jeg har derfor undersøgt *Anne* og *Anna* nærmere for at se, om de to navneformer fordelte sig forskelligt.

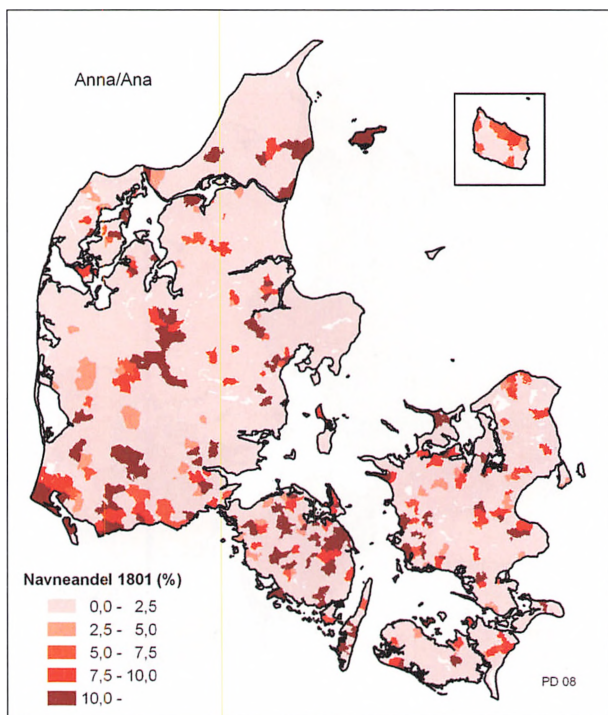
Nr.	Navn	Antal	Andel af hele befolkningen	Stavevarianter
1	<i>Anne</i>	144.028	15,6 %	Anne 49.685; Ane 35.789; Anna 56.633; Ana 671; An 903; Ann 347
2	<i>Maren</i>	62.066	6,7 %	Maren 61.595; Marn 309; Marren 162
3	<i>Karen</i>	48.695	5,3 %	Karen 47.961; Caren 424; Karn 215; Karren 95
4	<i>Kirsten</i>	32.320	3,5 %	Kirsten 25.527; Kiersten 3.989; Kiesten 1.611; Kisten 561; Kjersten 450; Kjesten 182
5	<i>Maria</i>	28.676	3,1 %	Maria 16.977; Marie 11.599; Mari 100
6	<i>Mette</i>	23.996	2,6 %	Mette 23.192; Methe 202; Mætte 199; Metthe 172; Mett 157; Met 74
7	<i>Johanne</i>	21.711	2,3 %	Johanne 20.423; Johane 1.288, Johanna 2575, Johana 23
8	<i>Else</i>	12.311	1,3 %	Else 12.192; Elsa 119
9	<i>Catharina</i>	12.223	1,3 %	Catharina 10.057; Catarina 308; Catarine 34; Catarin 24; Catharine 1593; Chatarina 43; Katarina 25; Katharina 139
10	<i>Ellen</i>	9.596	1,0 %	Ellen 9.174; Ellin 252; Elen 125; Ellien 45
1-10	I alt	395.622	42,7 %	
	Andre navne	529.458	57,3 %	

Tabel 1: De ti hyppigste kvindenavne i folketællingen 1801/03 med angivelse af hvilke stavemåder det samlede antal gælder.

Figur 1. Udbredelsen af Anne/Ane som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

På kortet i figur 1 kan vi se, at *Anne/Ane* er meget udbredt i hele landet. Men der er små lyse pletter på kortet i flere små, usammenhængende områder. På kortet i figur 2 over udbredelsen af navneformen *Anna/Ana* kan man imidlertid se, at dette er en sjældnere navneform, som har meget høje koncentrationer på præcist de steder, hvor der var lave koncentrationer af *Anne/Ane*. Det er for mig at se usandsynligt, at der skulle være så voldsomme udsving i brugen af de to navneformer i så små usammenhængende områder, og derfor må der være tale om kildemæssige forskelligheder, som afspejler det samme navn. Der må være tale om, at de skrivere som har noteret folketællingen for netop disse sogne, har skrevet navnet på sin måde, eller også har den indtaster, som har tastet et bestemt område næsten konsekvent læst et *-e* for et *-a* eller omvendt. De to kortlægninger giver altså grund til at betragte *Anne* og *Anna* som det samme navn, der er noteret forskelligt i skriften. På den baggrund er det eneste område, som ser ud til at have en lidt svagere repræsentation af *Anne/Anna* end resten af landet, hovedstadsområdet og Nordsjælland. I 1600-tallet var *Anne* også det populære kvindenavn flere steder i landet, men nogle steder overgås det af

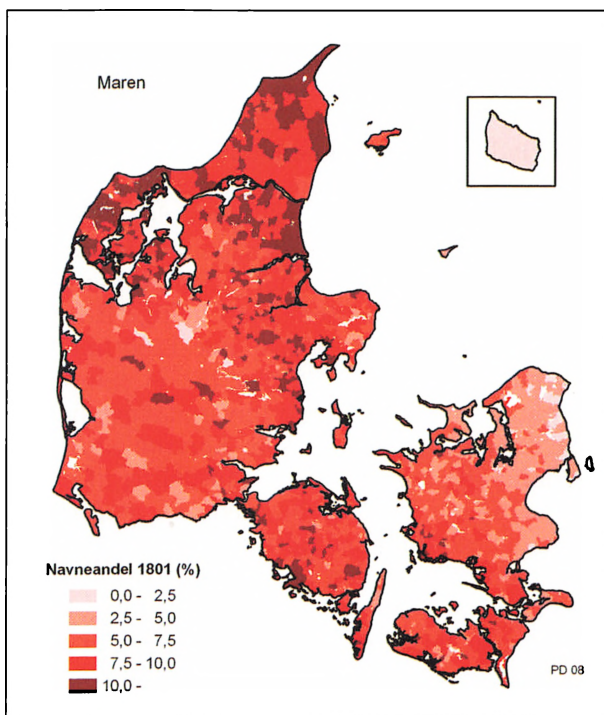

Figur 2. Udbredelsen af Anna/Ana som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

Maren. I en undersøgelse af Eva Villarsen Meldgaard af 1600-tallets navneskik ligger *Anne* og *Maren* således nærmest skiftevis nummer et og to i seks forskellige undersøgte områder fordelt over hele landet.¹³ I dag er *Anne* og *Anna* meget udbredte navne, og at de betragtes som individuelle navne, fremgår af brugen af de to navne gennem 1900-tallet. I begyndelsen og i slutningen af forrige århundrede var det nemlig *Anna*, der var mest populært af de to navne, men der er nedgang midt i århundredet, hvor til gengæld *Anne* stiger i brug og toppe i 1950'erne.¹⁴ Hvis de to navneformer stadig blev opfattet som det samme navn, ville deres popularitet gennem 1900-tallet have været parallel.

Listens nummer to, *Maren*, har også en svagere udbredelse i hovedstadsområdet og Nordsjælland, se figur 3. Men hvor *Anne* var relativt jævnt fordelt i resten af landet, er *Maren* tydeligvis mindst populært på Bornholm, hvor forekomsten er ret svag, og mest populært i den nordligste del af Jylland. Undersøgelsen af 1600-tallets navneskik bekræfter denne iagttagelse. Her var procentsatserne for kvinder, der bar navnet *Maren*: København 11,1 %; Sjællandske landdistrikter 16,4 %; Nakskov 17,5 %; Fyn 18,1 %; Sydvestjyl-

Figur 3. Udbredelsen af Maren som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

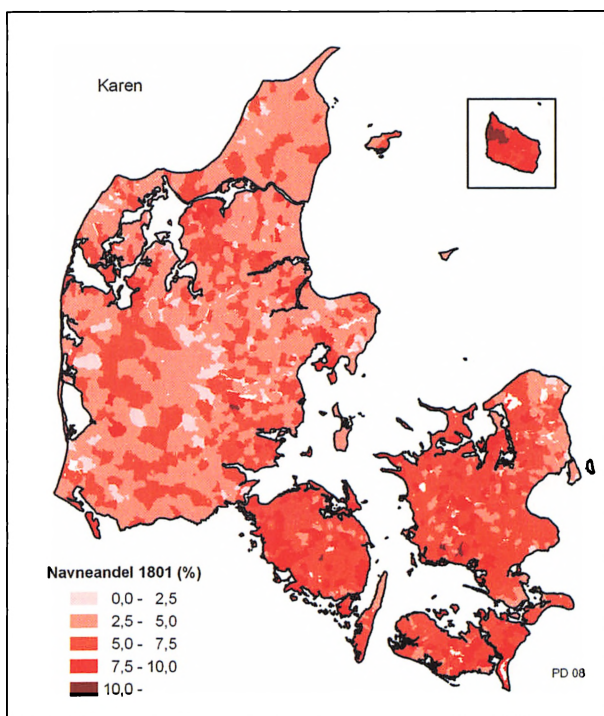
land 19,0 %; Vendsyssel 23,1 %.¹⁵ Den laveste procentdel findes i hovedstaden, og jo længere mod vest og nord man kommer, jo flere hedder *Maren*. Navnet kommer af *Marina*, som var navnet på den hellige Marina af Bithynien. Denne Marina findes ikke i nogen dansk helgenkalender, men alligevel er navnets voldsomme popularitet ganske særlig for Danmark.¹⁶ Mange har ment, at *Marens* popularitet skyldes navnets lydige lighed med *Maria*, som man i middelalderen længe anså for at være alt for helligt til at blive båret af jordiske kvinder. Meldgaard har imidlertid sat spørgsmålstegn ved denne teori. Nok var *Maria* tabu i det meste af middelalderen, men hvorfor skulle man kun i Danmark finde på at bruge *Marina* i stedet? Desuden bliver *Marina* først rigtig populært i Danmark i 1400-tallet samtidig med, at tabueringen af *Maria*-navnet forsvinder, og også det bliver et populært kvindenavn. Meldgaard mener, at der slet og ret er tale om et af den danske navnehistories første modenavne, hvis popularitet skyldes at historien om Marina af Bithynien, der, forklædt som munk, beskyldes for at være barnefader, har gjort så stort indtryk på danskerne, at man har opkaldt børnene efter hende.¹⁷ I forhold til de

andre navne i denne undersøgelse er *Marens* udbredelse i 1900-tallet meget beskeden, og antallet af navnebærere falder støt gennem århundredet.¹⁸ De seneste 20 år er der således maksimalt ti piger om året, der har fået navnet *Maren* som første fornavn.¹⁹

Det lydigt meget lignende navn, *Karen*, er listens nummer tre. Men her er der tale om et navn, som kommer af et velkendt helgenindenavn, nemlig af *Katharina*, som er et græsk navn, der er båret af flere helgeninder. Den mest berømte af disse er nok den hellige Katharina af Alexandria, død 307, som tidligt blev dyrket i Danmark. Senere har især Katharina af Siena, død 1380, og Katharina af Vadstena, den hellige Birgittas datter, død 1381, haft betydning for navnets udbredelse. Før 1250 findes *Katharina* kun i kongeslægten, men allerede inden 1400 var det et udbredt kvindenavn i landet. Gennem overgangsformen *Kadrine* bliver navnet hurtigt til *Karine*, og først omkring 1500 møder man former som *Karrine* og *Karne* øst for Storebælt samt *Karen* i Jylland og på Fyn.²⁰ Denne fordeling af navneformerne er ikke opretholdt i folketællingen 1801/03 på trods af, at *Karne*, i hvert fald på Sjælland, har været den almindelige udtale af navnet²¹. Faktisk spiller navneformen *Karne* så lille en rolle, at den har mindre end 20 navnebærere i tællingen, og derfor er der set bort fra den i denne undersøgelse. *Karen* er derimod meget jævnt fordelt over hele landet med en svag overvægt på Fyn og Sjælland og de syd herfor liggende øer, dog med en noget lavere repræsentation i hovedstaden og Nordsjælland, se figur 4. Tendensen er slet ikke lige så tydelig, som tilfældet var ved *Maren*, men den er værd at bemærke, da de fleste af de øvrige navne, der gennemgås her, har størst udbredelse i Jylland. Kun på Bornholm er der nogle enkelte sogne, hvor mere end ti procent af kvinderne bar navnet. Allerede i 1600-tallet ser navnets udbredelse ud til at være som i 1801/03. I hvert fald er der en markant mindre andel af *Karen* i Meldgaards jyske undersøgelsesområder end på Øerne, og også her med en lidt mindre forekomst i København end på det øvrige Sjælland.²² I 1900-tallet har *Karens* popularitet været jævnt faldende,²³ men der er dog mellem 50 og 100 piger, som har fået det som første fornavn hvert år gennem de seneste 20 år.²⁴

Kirsten, som er nummer fire på listen, kommer af det græske navn *Christina*, som var navn på en relativt ukendt helgeninde. Navnet var almindeligt i Danmark allerede i det 12. århundrede. Tidligt ombyttes *-r-* og *-i-*, og det udlydende *-a* svækkes til *-e*, og det er denne form, *Kirstine*, som danner grundlag for navnet *Kirsten*. I denne undersøgelse er navnet et af de geografisk mest jævnt fordelte. Det ser dog ikke ud til at have været tilfældet tidligere. I hvert fald var der en mindre andel af 1600-tallets kvinder i jyske undersøgelsesområder, som bar navnet *Kirsten*.²⁵ Da *Kristina* ikke var noget meget kendt helgenindenavn, er det efter min mening oplagt, at navnets udbredelse skyl-

Figur 4. Udbredelsen af Karen som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

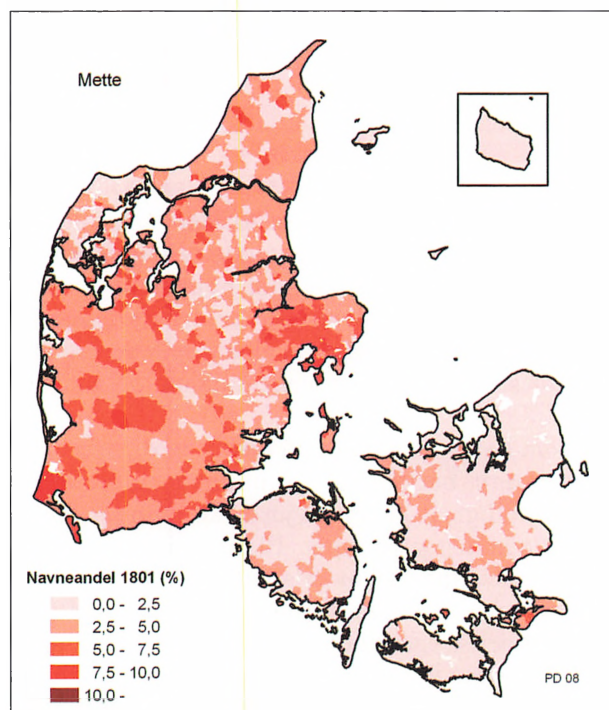

des den lydlige lighed med mandnavnene *Christian* og *Christen*, som slet og ret betyder *kristen*, jævnfør nedenfor under mandnavnene. *Kirsten* bliver umådeligt populært igen midt i 1900-tallet²⁶ og dermed det hyppigste kvindesnavn i den generation, der er født i 1940'erne.²⁷ Faktisk var det dengang så populært, at det stadig er blandt de hyppigste navne for den samlede danske befolkning på trods af, at populariteten har været stærkt dalende de seneste ca. 40 år.²⁸

Listens femte navn, *Maria*, var som bekendt navnet på Jesus' mor, men også helgeninden Maria Magdalena har haft betydning for navnets udbredelse. Navnet var længe tabubelagt og for helligt at bruge til jordiske kvinder. Således findes der kun få middelalderlige belæg på navnet. Blandt disse få belæg optræder i 1400-tallet også formen *Marie* med svækkelse af det udlydende *-a* til *-e*.²⁹ Selv om *Maria* ikke er lige så populært som *Anne*, er der alligevel tale om et navn, som på længere sigt har gjort sig gældende. I dag går de fleste navnes popularitet op og ned, og som hovedregel kommer navnene igen i ca. hver tredje generation eller med omtrent 100 års mellemrum. Men *Maria* og *Marie*

er blandt de få navne, som synes at være evigt populære. Det har aldrig været et navn, der var mere populært end alle andre, men det lever en jævn tilværelse i den øverste ende af diverse hitlister fra forskellige tider. I dag er *Anne/Anna* også blandt disse navne, men det har altså i modsætning til *Marie/Maria* også været et af de hyper populære, som vi så det ovenfor. I folketællingen 1801/03 er *Maria* jævnt fordelt over landet, hvilket slet ikke var tilfældet i 1600-tallet. I undersøgelsen af navneskikken i 1600-tallet findes *Maria* kun én gang uden for København, og det er i købstaden Nakskov.³⁰

Kvindenavnet *Mette* er oprindeligt en nedertysk kortform af *Mechtildis*, og navnets ældste forekomster i Danmark findes især i Slesvig og i tyske slægter. I Danmark kan *Mette* dog fra 1400-tallet være udviklet af *Margareta*.³¹ *Margareta* er et græsk-latinsk navn, som blev båret af flere helgeninder. Mest berømt er den hellige Margareta af Antiochia fra det 3. århundrede, der blev regnet for en af de 14 nødhjælpere, som var en kreds af helgener med forskellige helbredende eller lindrende funktioner. I Norden dyrkede man disse 14 nødhjælpere fra 1400-tallet og indtil reformationen.³²

Figur 5. Udbredelsen af *Mette* som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning.
Kort: Peder Dam 2008.

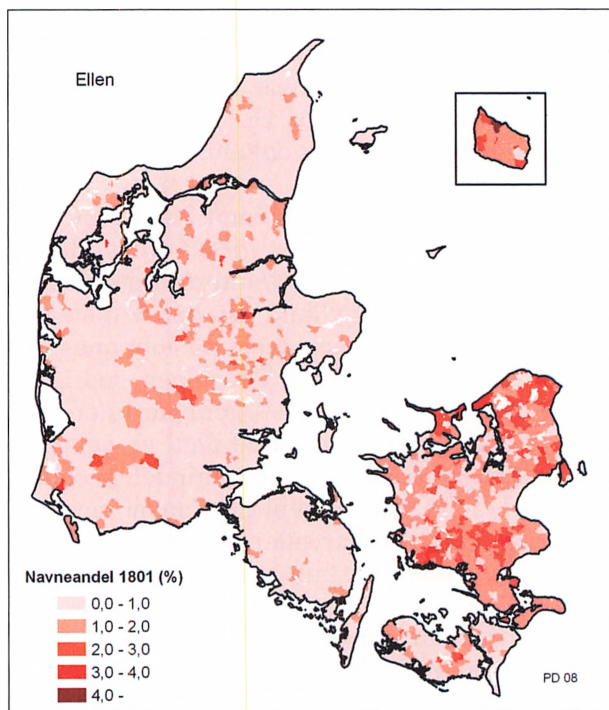
Fra 1200-tallet møder vi danske former som *Mergret*, *Merete*, *Merte* og *Merret*, der videreudvikles til *Mette*.³³ Det er snarere *Mettes* oprindelse i navnet *Margaretha*, som er årsagen til navnets udbredelse, end det er forbindelsen til det tyske *Mechtildis*. Den danske dronning Margrethe I, som regerede omkring år 1400, har sikkert også medvirket til, at navnet blev udbredt i senmiddelalderen. I folketællingen fra 1801/03 er *Mette* hyppigere i Jylland end på Øerne, se kortet i figur 5. Det samme ser ud til at have været tilfældet i 1600-tallet, hvor *Mette* i øvrigt er hyppigst i Sydvestjylland,³⁴ hvilket også stemmer fint med kortet i figur 5. I 1900-tallet var *Mette* et modenavn i 1970'erne, men populariteten har været stærkt dalende siden,³⁵ og i dag er der under 50 nye navnebærere hvert år.³⁶

Listens nummer syv, *Johanne*, er et af de få længere kristne navne, som ikke ganske hurtigt blev forkortet i løbet af middelalderen. Det kommer af *Johanna*, som i Biblen er navn på en af kvinderne ved Kristi grav. Navnet kommer af græsk *Ioanna* og er delvist indlånt gennem tysk, hvilket er grunden til, at navnet har tryk på anden stavelse.³⁷ Den eneste tilpasning, der er sket i navnet, er, at det udlydende *-a* er blevet svækket til *-e*. Senere udvikles kæleformen *Hanne*, som i dag er langt mere udbredt end *Johanne*, idet *Hanne* blev båret som første fornavn af 41.606 kvinder i 2008, mens *Johanne* kun blev båret af 7.150.³⁸ I folketællingen 1801/03 er navnebærerne jævnt fordelt over hele landet med en svag overvægt i Vendsyssel. Det er slet ikke i overensstemmelse med forekomsten i 1600-tallet, hvor *Johanne* er mest hyppig på Øerne, især i København, mens det er sjældnere i Jylland, hvor der kun er enkelte navnebærere i Nordvestjylland.³⁹

Else, listens nummer otte, er derimod mere brugt i Jylland end i resten af landet. Det er imidlertid et lidt anderledes billede, vi ser i 1600-tallet. Her er andelen af navnebærere i undersøgelsesområder på Sjælland med øer nogenlunde på linje med Sydvestjylland, mens Nordvestjylland dog har den største andel af *Else*.⁴⁰ Navnet kommer af *Elizabeth*, som var navnet på Johannes Døberens mor. Det var også navn på den hellige Elizabeth af Thüringen, død 1231. Flere forskellige danske og nordiske former af navnet ses gennem tiden. For eksempel ses former som *Ælsef* og *Ellesef* allerede i 1200-tallet, og omkring 1300 møder man former som *Elsebe*, *Elsebi* og *Elseby*. Den almindelige og udbredte danske form *Else* findes allerede før 1400.⁴¹ Navnet havde en modeperiode i 1910'erne og 1920'erne, men populariteten har siden været faldende.⁴² I dag bruges navnet kun sjældent, og siden 2000 har kun mellem nul og syv piger fået dette navn som første fornavn hvert år.⁴³

Catharina er den ufordanskede form af det græske navn *Katharina*, som i folketællingen 1801/03 oftest er stavet med *C-*. Som vi så ovenfor, er navnet meget mere udbredt i den danske udvikling *Karen*. *Catharina* er det mindst

omdannede af kvindenavnene på folketællingens topti-liste. Gennem hele middelalderen bruges nemlig denne oprindelige latinske form af navnet, og mens denne form holder sig i Sydslesvig, ændres den for det meste i det nuværende danske område.⁴⁴ Dette forhold synes stadig at være gældende omkring år 1800, idet alene stavemåden *Catharina* bæres af 4874 kvinder i Sydslesvig og 3494 i Holsten i folketællingen. I det nuværende Danmark er der kun ét sted, hvor forekomsten af *Catharina* er iøjnefaldende. Det er i Frederiks Sogn i Lysgårds Herred ved Viborg, hvor 4–5 % af indbyggerne bar dette navn. Dette sogn var næsten helt dækket af lynchede indtil ca. 1760, hvor tyske kolonister begyndte at opdyrke den.⁴⁵ Her er altså tale om tysk navnebrug ligesom i Sydslesvig og Holsten. På denne baggrund kan vi slutte, at *Catharina* faktisk ikke er et dansk almuenavn i tiden frem mod 1800. I 1900-tallet har navnet ikke været særlig yndet, dog er antallet af navnebærere steget svagt i slutningen af århundredet. Som første fornavn havde formen *Catharina* omkring 90 navnebærere, som var født mellem 1900 og 1910, og heraf var over 60 fra Sønderjylland. Først i 1980'erne er der igen mere end 90 navnebærere pr. årti. Stavemå-

*Figur 6. Udbredelsen af Ellen som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Bemærk at intervallerne på dette kort er mindre end på de foregående pga. det lavere antal navnebærere.
Kort: Peder Dam 2008.*

den *Katharina* fik som første fornavn ikke mere end 90 navnebærere pr. årti før end i 1970'erne. De øvrige stavemåder, som findes i folketællingen 1801/03, har endnu færre navnebærere i 1900-tallet.

Listens tiende navn, *Ellen*, er en dansk udvikling af det græske *Helena*, som var navn på Den hellige Helena, født 248 og mor til Konstantin den Store. Navnet falder dog også sammen med kortformer af tyske navne som for eksempel *Ellensburg*. Fra omkring 1320 findes danske former som *Ælna* og *Elne*, og senere får navnet former som *Elle*, *Ellene* og *Ellen*.⁴⁶ I 1600-tallet findes navnet på 9.–14. pladsen på hyppighedslisterne fra undersøgelsesområder i Købehavn, på Sjælland og i Nakskov, mens det kun har ganske få forekomster i undersøgelsesområder på Fyn, i Nordvest- og Sydvestjylland.⁴⁷ Det svarer fint til fordelingen af navnebærere i folketællingen 1801/03, se figur 6. Her er der flest navnebærere på Sjælland med øer og på Bornholm, mens der er færre navnebærere på Fyn og enkelte i Jylland, hovedsageligt i Midtjylland, som ikke er med i 1600-talsundersøgelsen. *Ellen* var meget populært i begyndelsen af 1900-tallet, mens antallet af nye navnebærere falder gennem århundredet.⁴⁸ Navnets popularitet nåede sit lavpunkt i 1990'erne med ned til kun 11 nye navnebærere hvert år. I det nye årtusind er *Ellens* popularitet på vej op igen, og i 2006 fik 109 danske piger således dette navn som deres første fornavn.⁴⁹

Folketællingens ti hyppigste mandnavne

Som det gælder de ovenfor omtalte kvindenavne, er også de ti hyppigste mandnavne i folketællingen 1801/03 navne, som er velkendte og udbredte i dagens Danmark, se tabel 2. De ti mandnavne bæres som første fornavn af 38,5 % af den samlede befolkning i folketællingen. Det er altså en anelse mindre end den andel, der bærer et af de ti hyppigste kvindenavne. På dét punkt ligner mand- og kvindenavnene altså nogenlunde hinanden, men det ser væsentligt anderledes ud, hvis vi ser på fordelingen inden for de ti navne. Der er nemlig mere end dobbelt så mange, der bærer det hyppigste kvindenavn, *Anne*, end det hyppigste mandnavn, *Peder*. Men allerede på listernes andenplads er der nogenlunde lige mange navnebærere. I bunden af listen er der derimod flere, som bærer mændenes nummer 8, 9 og 10, end som bærer kvindernes nummer 8, 9 og 10. De mest almindelige mandnavne var altså mere jævnbrydige i hyppighed end kvindernes navne.

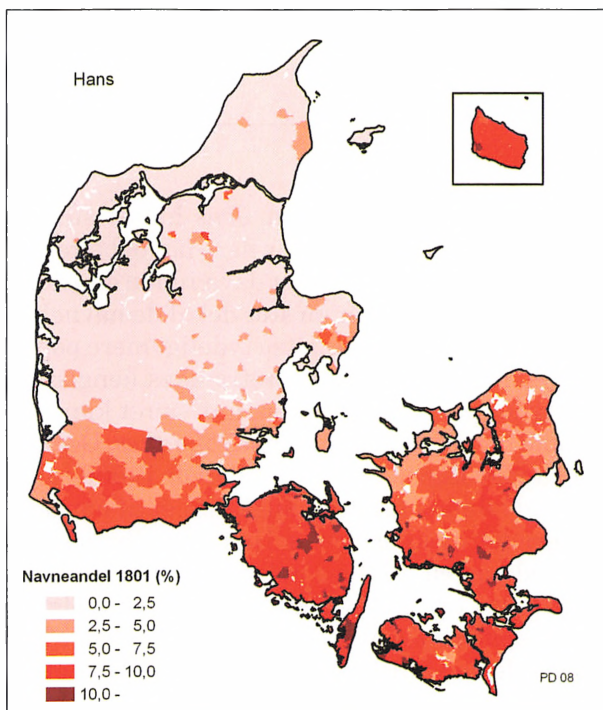
Nr.	Navn	Antal	Andel af hele befolkningen	Stavevarianter
1	<i>Peder</i>	64.041	6,9 %	Peder 43.051; Peter 20.869; Petter 121
2	<i>Hans</i>	62.759	6,9 %	Hans 62.609; Hanss 150
3	<i>Jens</i>	52.026	5,6 %	Jens 51.962; Jenß 64
4	<i>Niels</i>	47.395	5,1 %	Niels 46.718; Nils 430; Njels 154; Nels 93
5	<i>Christen</i>	32.425	3,5 %	Christen 27.339; Kristen 2.459; Chresten 2.205; Kresten 336; Cresten 86
6	<i>Anders</i>	23.354	2,5 %	Anders 23.238; Anners 116
7	<i>Rasmus</i>	18.762	2,1 %	Rasmus 18.674; Rassmus 58; Rasmuss 30
8	<i>Søren</i>	18.633	2,0 %	Søren 17.642; Sören 761; Sørren 210; Sörn 20
9	<i>Lars</i>	18.540	2,0 %	Lars 18.540
10	<i>Christian</i>	17.414	1,9 %	Christian 16.845; Cristian 37; Kristian 569
1-10	I alt	355.349	38,5 %	
	andre navne	569.731	61,5 %	

Tabel 2: De ti hyppigste mandsnavne i folketællingen 1801/03 med angivelse af hvilke stavemåder det samlede antal gælder.

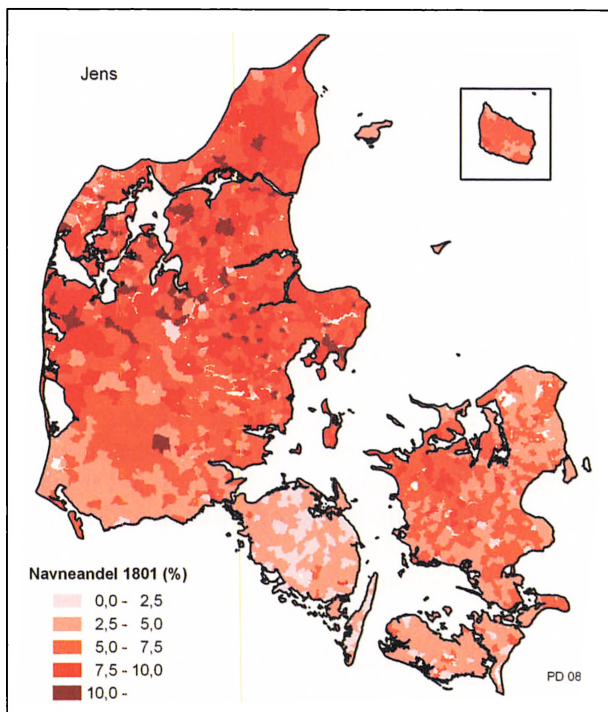
Landets hyppigste mandsnavn i folketællingen 1801/03 er *Peder*. Man kunne foranlediges til at tro, at *Peder* er en jysk form, ligesom det nok oftest er i dag, mens *Peter* er en østdansk form. Men kortlægninger af begge stavemåder i folketællingen fra 1801/03 viser, at de begge er jævnt fordelt over landet. Derfor behandles de to navneformer som ét navn på linje med *Anne/Anna* og *Marie/Maria*. Den jævne fordeling i landet kan også konstateres i Meldgaards undersøgelse af 1600-tallets navne. Her findes *Peder* i top-fire i alle de undersøgte områder.⁵⁰ *Peder* kommer af det latinske *Petrus*, der er navnet på en af apostlene i Det nye Testamente. Flere helgener bar også navnet *Petrus*. Allerede i 1200-tallet optræder navnet i danske former som *Peter*, *Petær* og *Pæter*, og fra omkring 1350 kan man møde den korte form *Per*, *Pær*, som sandsynligvis skyldes tryksvag brug af navnet. Fra omtrent det samme tidspunkt møder vi også formen *Peder* med svækkelse af *-t-* til *-d-*.⁵¹ I 1900-tallet er det stavemåden *Peter*, der er dominerende, og den er meget populær gennem hele 1900-tallet med

størst koncentration i 1960'erne.⁵² Stavemåden *Peder* er langt mindre repræsenteret i 1900-tallet, hvor den i øvrigt oftest forekommer i Jylland. Brugen af navneformen daler langsomt gennem århundredet og fik som første fornavn kun omkring 130 nye navnebærere i 1990'erne.⁵³

Topti-listens nummer to og tre, *Hans* og *Jens*, kommer begge af det bibelske navn *Iohannes*, som både er navn på apostlen Iohannes og Iohannes Døberen. Den oprindeligt indlånte form har levet videre i dansk samtidig med, at forskellige udviklinger er blevet dannet. I 1300-tallet udvikles former som *Iønæs*, *Iønīs* og *Iøns*, som videreudvikledes til *Ienæs*, *Ienis* og *Iens*, alle blev dog først almindelige hen mod 1400. Omkring 1350 indlånes den nedertyske form af *Iohannes*, nemlig *Hannes*, *Hannus*, som i dansk hurtigt sammentrækkes til *Hans*.⁵⁴ *Hans'* og *Jens'* udbredelse i folketællingen 1801/03 er meget interessant, idet *Hans* er koncentreret i det sydlige Danmark, se figur 7, mens *Jens* er koncentreret i det nordlige Danmark, se figur 8. Forskellen på de to navnes udbredelse er mest markant i Jylland, men der er også en tydelig forskel mellem det nordlige Sjælland og det sydlige Sjælland med Lolland-Falster og Møn. På

Figur 7. Udbredelsen af *Hans* som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning.
Kort: Peder Dam 2008.

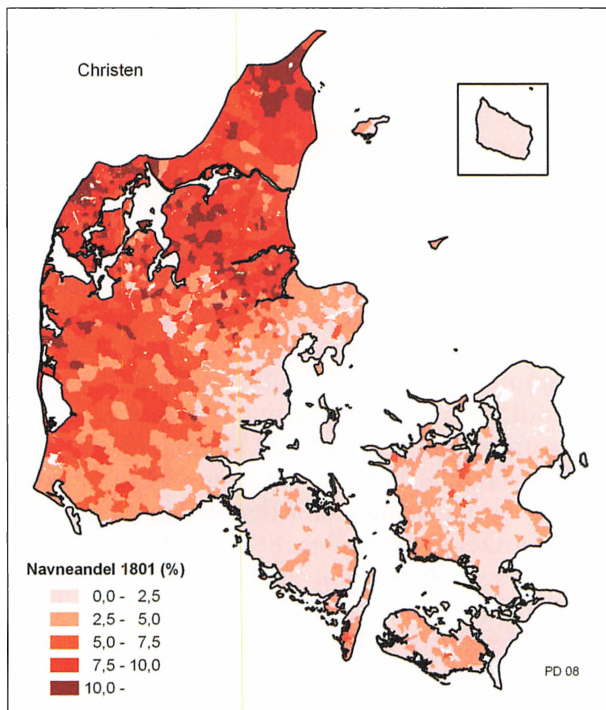
Figur 8. Udbredelsen af Jens som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning.

Kort: Peder Dam 2008.

kortene ser det ud som om, *Jens* har et større udbredelsesområde end *Hans*, selvom det sidstnævnte har flere navnebærere. Men man skal huske på, at tallene i listen gælder hele det daværende danske rige, og altså også tæller Slesvig og Holsten, som huser en stor del af de navnebærere, som hedder *Hans*. Det oprindeligt tyske *Hans* er altså tydeligt mere populært i de egne, der ligger tættest på Tyskland, mens *Jens* foretrækkes længere væk fra Tyskland. Denne fordeling tyder på, at man faktisk har været klar over, at de to navne afspejlede det samme navn oprindeligt, altså *Iohannes*. Den tydelige fordeling af *Hans* og *Jens* var sandsynligvis gældende allerede i 1600-tallet. I Meldgaards undersøgelse af seks udvalgte områder findes kun ét af områderne nord for *Hans/Jens-linjen*. Materialet dækker Vester Han, Hundborg og Hassing herreder i det tidligere Thisted amt ca. 1640 og indeholder 902 navnebærere, hvoraf kun seks bar navnet *Hans*. I undersøgelsens fem andre udvalgte områder, som alle ligger syd for *Hans/Jens-linjen*, var *Hans* nummer et eller to på hyppighedslisterne.⁵⁵ Endnu i begyndelsen af 1900-tallet anes en overvægt af *Jens* i Nørrejylland og af *Hans* på Øerne, men denne forskel udviskes i løbet af århundredet.⁵⁶

Mandsnavnet *Niels* er nummer fire på listen fra 1801/03. Det kommer af *Nicolaus*, som er den latinske form af det oprindeligt græske navn *Nicholaos*. Navnet blev voldsomt populært i Danmark fra omkring 1100, hvilket sandsynligvis skyldes at dyrkelsen af Nicolaus af Myra steg i forbindelse med, at hans lig blev flyttet fra Lilleasien til Bari i Italien i 1087. Han var helgen for de søfarende, og derfor var der kirker indviede til ham i mange af landets søkøbstæder. I dansk har *Nicolaus* tryk på første stavelse, hvilket hurtigt bevirkede bortfald af den midterste stavelse, og allerede omkring 1225 kan man møde formen *Niklas*. Gennem formerne *Nikles*, *Nigles* og *Niglæs* når udviklingen til *Niels* i midten af 1300-tallet.⁵⁷ I undersøgelsen af 1600-tallets navneskik er *Niels* nogenlunde lige så udbredt som i 1801/03. I alle undersøgelsens seks udvalgte områder ligger *Niels* som nummer to, tre eller fire på frekvenslisterne.⁵⁸ Ligesom ved *Iohannes* er der også indlånt en tysk udvikling af *Nicolaus*. Det er navnet *Claus*, som i 1801/03 findes noget længere nede på listen, idet der kun er 9.438 navnebærere af navnet i stavemåderne *Claus* og *Klaus*. Man fornemmer en geografisk fordeling af disse navneformer, som ligner den, vi så med *Hans* og *Jens*. Der er nemlig 8.300, hvilket svarer til ca. 88 %, af dem, som bærer navnet i den tyske form *Claus*, der bor i Sydslesvig og Holsten. Til sammenligning er der i samme område kun 379 personer, som bærer navnet *Niels* hvilket svarer til 0,8 % af dem, der hedder *Niels*, i 1801/03. Kortet dækker som nævnt ovenfor ikke de gamle hertugdømmer, så de geografiske forskelligheder i fordelingen af de to navneformer lader sig ikke vise på kort i denne sammenhæng, idet *Niels* fordeler sig ganske jævnt over det område, der kan kortlægges her, dog med en ganske lille koncentration på Hobro-egnen i Nørrejylland. *Niels* havde en popularitetsbølge i midten af 1900-tallet, men brugen af navnet har siden været nedadgående⁵⁹ og er stadig på vej ned i dag, hvor omtrent 75 drenge får dette navn som første fornavn hvert år.⁶⁰

Anderledes tydelig er fordelingen af navnet *Christen*, der findes som listens nummer fem. Her er der nemlig tale om et navn, som er yndet i Vest- og Nordjylland, mens der kun er få navnebærere i resten af landet, se figur 9. Denne forskel antydes allerede i 1600-tallet, hvor *Christen* findes som frekvenslisternes nummer 6–10 i områder uden for Jylland, mens det i Sydvestjylland var nummer fire, og i Nordvestjylland var listens nummer et.⁶¹ *Christen* er en dansk udvikling af det latinske *Christianus*, som er afledt af ordet/navnet *Christus*. De ældste danske belæg på navnet har oftest en form, der svarer til *Christiarn(us)*. Denne form har man forsøgt at forklare som påvirket af forskellige ord med samme endelse, for eksempel gammeldansk *stiarna*, nutidens *stjerne*, gammeldansk *iarn*, nutidens *jern*, og personnavneendelsen gammeldansk *-biarn*, nutidens *-bjørn*. Formen *Christiarn* udvikles hurtigt til *Christiern*, og det er denne fordanskede form, som i den sene middelalder blev til

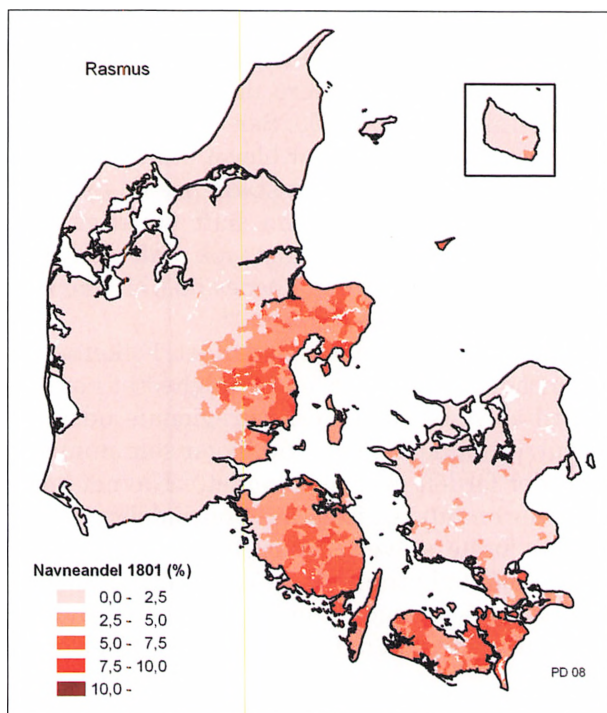
Figur 9. Udbredelsen af *Christen* som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

Christen. Den oprindelige latinske form genindføres med Christian III, som var konge på reformationstiden, men det er en form, som kun langsomt vinder indpas. Også dette navn har en indlånt nedertysk form, i dette tilfælde navnet *Karsten / Kersten*.⁵² I folketællingen er der kun 2.353 som hedder *Carsten / Karsten / Kersten*, og dette tal er så lavt, at det ikke gør sig gældende overfor det hyppige *Christen*. Det gør formen *Christian* derimod, idet det er listens nummer ti. Det er imidlertid ikke sådan, at *Christian* er karakteristisk for de områder, der kun har en lille eller ingen forekomst af *Christen*. Derimod er *Christian* et navn, som ofte er brugt i de egne, der var domineret af tysk sprog. Således finder vi 30,7 % af dem som bærer navneformen *Christian*, i Sydslesvig og Holsten. I Sønderjylland, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Åbenrå amter er der ligeledes en stor del, nemlig 13,2 % af dem, som bærer navnet i formen *Christian*. *Christian* er dog ikke lige så entydigt tysk, som vi så det ovenfor med *Catharina*. I folketællingen 1801/03 er navnet brugt en del i København og på Sjælland samt lidt på Fyn, mens forekomsten er noget spredt i Jylland, sikkert på grund af *Christens* store udbredelse. Navnet *Christian* gør sig næ-

sten ikke gældende i den flere gange omtalte undersøgelse af 1600-tallets fornavneskik, men i det omfang det forekommer, er det særligt karakteristisk for København.⁶³ Efterhånden bliver navnet mere og mere udbredt og er altså nummer ti på frekvenslisten for folketællingen 1801/03. Ser vi på forholdene i 1900-tallet, er situationen vendt. *Christian/Kristian* er blevet et meget populært navn, mens *Christen/Kristen* kun anvendes lidt og stadig især i Jylland. Som tilbagevendende kongenavn har *Christian/Kristian* haft gunstige kår, mens *Christen/Kristen* sandsynligvis er blevet opfattet som jysk dialekt og dermed sandsynligvis et lidt bondsk navn. I 2008 var der således 53.371 som hed *Christian/Kristian* og kun 1.975 som hed *Christen/Kristen*.⁶⁴

Listens nummer seks, *Anders*, er jævnt fordelt over hele landet. Folketællingen 1801/03 viser således ingen områder med en særlig hyppighed af navnet. Også i 1600-tallet ser navnet ud til at være uden særlige regionale udsving, idet det på frekvenslister over fornavneskikken på den tid ligger som nummer 5–10 i udvalgte undersøgelsesområder fordelt over hele landet.⁶⁵ Navnet kommer af apostelnavnet *Andreas*, som er en latinsk form af et oprindeligt græsk navn. På dansk fik navnet tryk på første stavelse, hvorefter endelsen blev svækket, og formen *Andres* opstod. Ved ombytning af *-r-* og *-e-* fik vi formen *Anders*.⁶⁶ I nyere tid har *Anders* været meget populært i 1970'erne og 1980'erne,⁶⁷ men brugen af navnet har været støt dalende siden begyndelsen af 1990'erne.⁶⁸

Rasmus har derimod en tydelig koncentration, som strækker sig i en bue fra Djursland i nord over Århus-Skanderborgeggen, Fyn og til Lolland-Falster i syd, se figur 10. Navnet er nummer syv på listen fra folketællingen 1801/03, og det kommer af *Erasmus*, som var navn på en af de helgener, der regnes blandt de 14 nødhjælpere. Navnet optræder i danske kilder i 1400-tallet⁶⁹ og som følge af tryk på anden stavelse, får det hurtigt formen *Rasmus* ved bortfald af *E-*, – og *Asmus* i Sønderjylland ved bortfald af *Er-*. *Rasmus* blev først almindeligt efter middelalderen, og allerede i 1600-tallet var det blevet temmeligt populært især på Fyn, men det fandtes også i København, på Sjælland og i Nakskov på Lolland. I Sydvestjylland findes kun to belæg i Meldgaards undersøgelse, mens der ikke findes en eneste *Rasmus* i det Nordvestjyske undersøgelsesområde.⁷⁰ Den fordeling, der er i folketællingen, ser altså ud til at have været gældende allerede fra den tid, hvor man begyndte at bruge navnet *Rasmus*. Meldgaard har forgæves søgt en forklaring på *Rasmus'* store udbredelse på Fyn, men har ikke fundet nogen. Ingen kirker i Danmark er indviede til *Erasmus*, mens hans martyrium er afbilledet på skånske, sjællandske og jyske kalkmalerier, men ikke på nogen fynske.⁷¹ Gennem 1900-tallet havde *Rasmus* stadig stor overvægt i Østjylland,⁷² men hvorfor navnets udbredelse er, som vi har set her, har jeg ingen god forklaring på. *Rasmus* fik en popularitetsbølge i

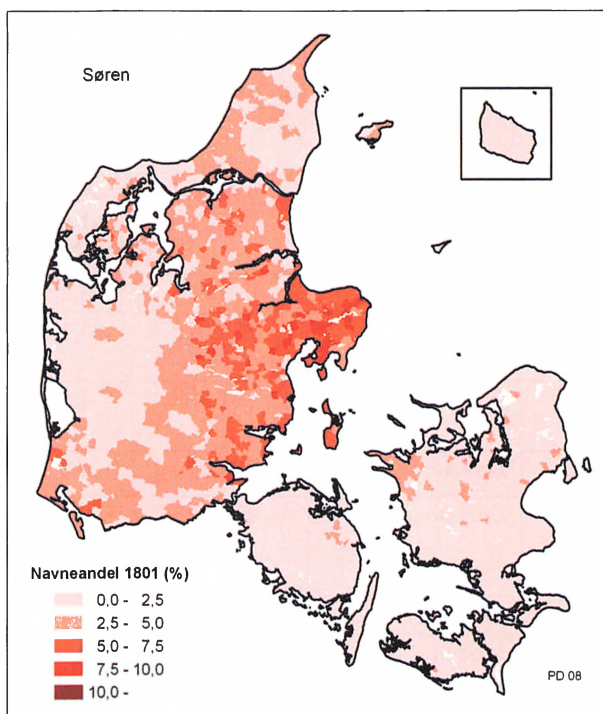
Figur 10. Udbredelsen af Rasmus som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

slutningen af 1900-tallet, især i 1980'erne og 1990'erne. I 1995 var *Rasmus* således det tredje hyppigste navn, der blev givet som første fornavn til drenge født det år,⁷³ men brugen af navnet har været faldende siden.⁷⁴

Søren er tydeligt koncentreret i Østjylland, især på Djursland, se figur 11. Det skyldes sandsynligvis dyrkelsen af Sankt Søren i Ry, og navnet var da også mere udbredt i Jylland end i resten af landet i 1600-tallet.⁷⁵ Også i 1900-tallet var der en stor overvægt i Østjylland af mænd med *Søren* som første fornavn, men navnet havde en generel popularitetsperiode over hele landet især i 1960'erne og 1970'erne.⁷⁶ Brugen af *Søren* har dog været dalende lige siden, og i dag får under 100 drenge dette navn som første fornavn hvert år.⁷⁷ Navnet kommer af det latinske *Severinus*, som var navn på Den hellige Severinus, bisp i Köln omkring 400. Navnet optræder først i Danmark omkring 1400, hvorefter det vinder stærk udbredelse. Tidligt optræder formen *Søwerin*, og gennem svækkelse og svind af *-w-* opstod formen *Søren*.⁷⁸

Som listens nummer ni har vi navnet *Lars*. Det kommer af det latinske *Laurentius*, der var navn på Den hellige Laurentius, romersk diakon død 258.

Figur 11. Udbredelsen af Søren som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning. Kort: Peder Dam 2008.

Allerede i 1200-tallet møder vi fordanskede former som *Laurents* og *Laurens*, og i 1300-tallet kommer også former som *Laurits* og *Lauris* samt kælenavnsformerne *Lasse* og *Las*. Udviklingen til *Lars* er eftermiddelalderlig og skyldes formen *Larentius*, som var den form man brugte i det jævne latinske talesprog, *vulgær latin*.⁷⁹ Materialets navne forekommer hyppigst på Fyn og Sjælland, mens det i Jylland er sjældent uden for Vendsyssel og Thy. I Meldgaards undersøgelse af 1600-tallets navneskik er *Lars* anført som sideform til *Laurits* på Fyn og i Nordvestjylland, mens områderne på Sjælland, i Sydvestjylland samt i København og i Nakskov slet ikke har sideformen *Lars*. I begyndelsen af 1900-tallet var der stadig en relativt svag forekomst af *Lars* i Syd- og Vestjylland, mens navnet i Nord- og Østjylland samt på Fyn og Sjælland uden for København var ganske udbredt. *Lars*' udbredelse i København og på Lollands-Falster er også svag i begyndelsen af 1900-tallet. I løbet af århundredet udviskes de regionale forskelle imidlertid, og *Lars* blev et modenavn over hele landet især i 1960'erne.⁸⁰ Siden da har navnets popularitet dog været faldende, og i dag får mindre end 20 drenge *Lars* som første fornavn hvert år.⁸¹

De hyppige danske *sen*-efternavne

De hyppige mandnavne i folketællingen 1801/03 er også dem, der findes i de mest udbredte af *sen*-efternavne i dag. Topti for danske efternavne den 1. januar 2008⁸² ses i tabel 3:

Nr.	Navn	Antal	Andel af hele befolkningen	Stavevarianter
1	<i>Jensen</i>	282.274	5,2 %	Jensen 282.249, Jenssen 25
2	<i>Nielsen</i>	279.312	5,1 %	Nielsen 279.122, Nilsen 190
3	<i>Pedersen</i>	261.838	4,8 %	Pedersen 175.422, Petersen 86.283, Pettersen 133
4	<i>Hansen</i>	234.170	4,3 %	Hansen 234.079, Hanssen 91
5	<i>Christensen</i>	189.375	3,5 %	Christensen 126.425, Kristensen 62.783, Chrestensen 167
6	<i>Andersen</i>	166.936	3,0 %	Andersen 166.936
7	<i>Larsen</i>	123.919	2,3 %	Larsen 123.792, Larssen 127
8	<i>Sørensen</i>	118.426	2,2 %	Sørensen 118.396, Sörensen 30,
9	<i>Rasmussen</i>	100.122	1,8 %	Rasmussen 100.045, Rasmusen 77
10	<i>Jørgensen</i>	93.998	1,7 %	Jørgensen 93.998,
1-10	I alt	1.850.370	33,9 %	
	Andre navne	3.625.421	66,1 %	

Tabel 3: Nutidens hyppigste efternavne med angivelse af hvilke stavemåder det samlede antal gælder. Tallene er fra Danmarks Statistik og gælder antallet af navnebærere den 1. januar 2008.

Ni ud af de ti mandsnavne, som har dannet grundlag for disse efternavne, er altså navne, som vi også finder på vores topti-liste over mandsnavne. Kun *Christiansen*, som er dannet til *Christian* – mandsnavnelistens nummer ti – findes ikke på efternavnenes topti. Den 1. januar 2008 var der 52.852 svarende til 1,0 % af befolkningen, som bar dette efternavn. 38.726 med stavemåden *Christiansen* og 14.126 med stavemåden *Kristiansen*.

De mange og hyppige *sen*-efternavne, vi har i Danmark, er dannet i midten af 1800-tallet. Før den tid bar man ægte patronymer. Det vil sige, at var *Jens* søn af en mand, som hed *Hans*, så hed han *Jens Hansen*. Og havde denne *Hans* en datter ved navn *Maren*, så hed hun *Maren Hansdatter*. Men med de mange ens navne var det nærmest umuligt at finde frem til den rigtige *Jens Hansen* eller *Maren Hansdatter*. Derfor blev der allerede i 1771 udsendt et kongeligt reskript for hertugdømmet Slesvig, hvori det blev bestemt, at alle børn ved dåben skulle have faste slægtsnavne. I kongeriget Danmark kom der først en lignende bestemmelse i 1828 angående dåb. Det skulle være sådan, at en mands børn alle fik det samme slægtsnavn, og dette skulle forblive familiens slægtsnavn. Året efter, i 1829, kom der et cirkulære om, at pigers ægte patronym ikke længere skulle ende på *-datter*, men på *-sen* som drengenes gjorde. Lovgiverne havde nok forestillet sig, at folk ville vælge deres nye efternavne blandt uofficielle tilnavne og stednavne eller noget helt tredje, men sådan gik det ikke. Den danske landbefolkning fik ikke en varieret og alsidig slægtsnavnebestand. Man gav nemlig børnene det ægte patronym som slægtsnavn. Forsøget på at danne slægtsnavne i bondestanden var således endt med, at langt de fleste af bønderne bar de nu arvelige sekundære patronymer. I 1856, 28 år efter forordningen, udsendtes et cirkulære som proklamerede, at det frie navnevalg var slut, og man nu skulle beholde det slægtsnavn, der var blevet valgt. Cirkulæret medførte stor modstand i befolkningen: Nogle ville have deres folkelige uofficielle tilnavn som slægtsnavn, og andre ville have det primære patronym genindført. Men ingen af delene var mulige efter 1856-cirkulæret. Siden er der vedtaget en række navnelove, som har givet større eller mindre mulighed for at skifte efternavn, men de navne man valgte i 1800-tallet gør sig altså stadig gældende for store dele af landets befolkning.⁸³

Overlevelse af gamle nordiske navne

De nordiske navne tabte terræn i løbet af middelalderen. En del af disse navne forsvandt dog ikke helt, men gemte sig i forskellige egne rundt omkring i Danmark. Nogle af navnene fandtes i meget lokale og afgrænsede områder, mens andre trods alt fandtes i lidt flere eller større egne. Det var sandsynligvis lokale traditioner og måske de gamle opkaldelsesregler, som var årsag til, at nogle af disse nordiske navne overlevede i den meget kristne navnemasse.

Den fåtallige repræsentation af de enkelte nordiske navne gør, at vi ikke har nogen frekvenslister at hente navnene fra. Derfor er de undersøgte nordiske navne udvalgt mere eller mindre tilfældigt, og de tjener som eksempler på, at nordiske navne trods alt ikke forsvandt fuldstændigt ud af brug i tiden frem til ca. 1800.

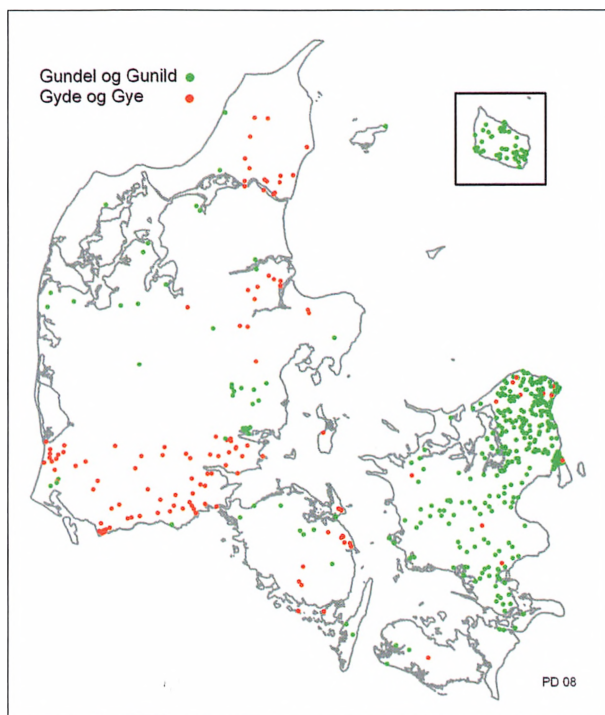
Navn	Antal	Stavevarianter
<i>Gundel / Gunild</i>	570	Gundel 203, Gondel 30, Gunild 242, Gunnild 95
<i>Gyde / Gye</i>	244	Gyde 146, Güde 32, Gye 66
<i>Børge</i>	145	Børge 116, Børre 29
<i>Eske</i>	127	Eske 97, Esche 30
<i>Gorm</i>	38	Gorm 38

Tabel 4: Udvalgte nordiske navne fra folketællingen 1801/03 med angivelse af forskellige stavevarianter.

I dag er kvindenavnet *Gunhild* sjældent, men alligevel velkendt. Der er imidlertid tale om en gammel nordisk navneform, der gik ud af brug i Danmark i begyndelsen af middelalderen, men som blev genoptaget i løbet af 1800-tallet. Den almindelige danske form af navnet er *Gundel* eller *Gunild*, der kendes tilbage fra vikingetidens Danmark. Her er der altså tale om en navneform, der er tilpasset det danske sprog, nøjagtigt som vi så det ovenfor ved de kristne navne. I skattemandtalen fra 1600-tallet findes navnet kun i den østlige del af landet.⁸⁴ Det passer fint med Meldgaards undersøgelse af 1600-tallets navneskik, hvor *Gundel* kun findes i det københavnske undersøgelsesområde.⁸⁵ I folketællingen 1801/03 er der i alt 570 kvinder, som hedder *Gundel / Gunild*. Også her er navnet tydeligt koncentreret til den østlige del af landet, især København, Nordsjælland og Bornholm. Men der findes også enkelte navnebærere på Fyn og i Jylland, se figur 12. I 1900-tallet bruges kvindenavnet *Gundel* meget sjældent, men når det bruges er det fortsat i København, på Sjælland eller på Bornholm.⁸⁶ Formerne *Gunild* og *Gunnild* bruges lidt i begyndelsen af 1900-tallet, men er yderst sjældne mod slutningen af århundredet. Også disse former af navnet er i 1900-tallet stadig hyppigst i Østdanmark.⁸⁷ Den gamle nordiske form *Gunhild* har derimod været brugt noget mere i 1900-tallet især i århundredets første halvdel, mens den har spillet en meget lille rolle de seneste årtier.⁸⁸

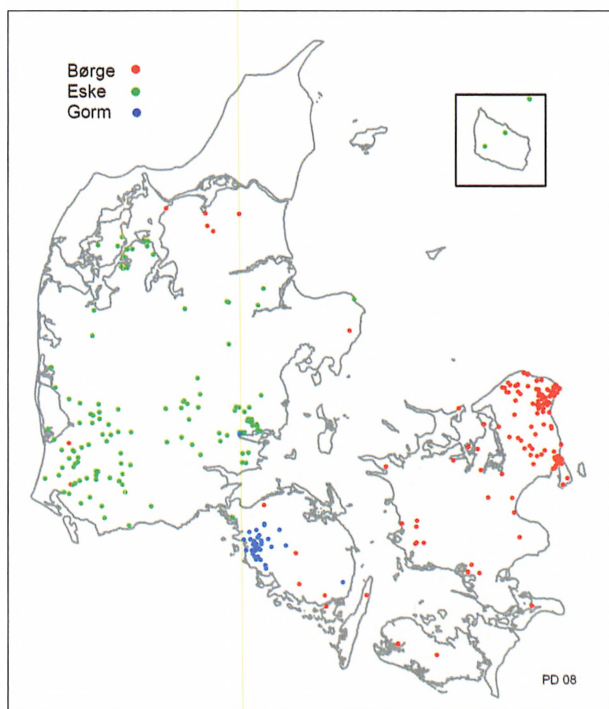
Et andet velkendt, men i dag sjældent navn, er *Gyda*. Igen er der tale om en

Figur 12. Udbredelsen af Gundel og Gunild samt Gyde og Gye i folketællingen 1801/03, hver prik angiver én navnebærer.
Kort: Peder Dam 2008.

gammel nordisk navneform, som er genoptaget i Danmark i løbet af 1800-tallet. Den almindelige danske form var før den tid *Gyde*, eller i Jylland *Gye*. Navnet var ret almindeligt i Danmark i middelalderen, og siden da har det levet videre, især i Jylland. I 1600-tallet forekommer navnet også på Bornholm i formen *Gya*.⁸⁹ I Meldgaards 1600-talsundersøgelse er navnet sjældent, men findes i formen *Gyde* én gang i København og i formen *Gye* to gange i Sydvestjylland.⁹⁰ I folketællingen 1801/03 findes *Gyde/Gye* med i alt 244 navnebærere. De er særligt koncentreret i Jylland, men der er dog enkelte navnebærere på Fyn og Sjælland med øer, se figur 12. Formen *Gye* findes dog udelukkende i Jylland, med en enkelt undtagelse i København. I dag spiller navnet næsten ingen rolle, formen *Gyde* er ikke blevet brugt som første fornavn siden engang i 1960'erne, som andet fornavn bruges det dog stadig af og til.⁹¹ Navneformen *Gye* bliver i dag ikke båret som første fornavn af én eneste kvinde, mens det stadig, men sjældent, bruges som andet fornavn.⁹² Den gamle nordiske form *Gyda* har været væsentlig mere brugt i løbet af 1900-tallet end de danske udviklinger af navnet.⁹³

Mandsnavnet *Børge* er en dansk udvikling af *Birger*. Man mener, det er kommet til Danmark fra Sverige, hvor det i gammel svensk har formen *Birghir*. I Danmark optræder navnet kun sjældent før 1300, og mange af de middelalderlige navnebærere er af svensk herkomst. Navnet er desuden mest udbredt i de gamle danske provinser Skåne, Halland og Blekinge samt på Sjælland. I skattemandtal fra 1600-tallet findes navnet stort set ikke vest for Storebælt.⁹⁴ I folketællingen 1801/03 findes navnet i stavemåderne *Børge* og *Børre* og bæres af i alt 145 personer. På figur 13 ses det tydeligt, at fordelingen af navnebærerne i høj grad svarer til den, der er omtalt for middelalderen og 1600-tallet, idet der er en relativ stor koncentration af *Børge* i Nordsjælland og flere forekomster rundt omkring på Sjælland. Der er dog også nogle ganske få forekomster på Fyn og spredt i Jylland. I 1900-tallet har navneformen *Børre* spillet en meget lille rolle,⁹⁵ mens *Børge* var et modenavn i første halvdel af 1900-tallet, især 1910–1940. Siden er populariteten faldet støt, og kun nogle enkelte fik det som første fornavn i 1990'erne, mens ingen har fået navnet som første fornavn siden år 2000.⁹⁶

Figur 13. Udbredelsen af *Børge*, *Eske* og *Gorm* i folketællingen 1801/03, hver prik angiver én navnebærer. Kort: Peder Dam 2008.

Hvor *Børge* var et udpræget østdansk navn, er *Eske* et lige så udpræget vestdansk navn. I folketællingen 1801/03 er der 127 navnebærere, som oftest findes i den sydlige del af Nørrejylland, men der er også en lille gruppering i et område ved Mors, se figur 13. Til gengæld er der kun én der hed *Eske* på Fyn og Sjælland med øer eller på Bornholm. Navnet er en dansk udvikling af *Esger/Asger*, som allerede i middelalderen var mest almindeligt i Jylland. Navneformen *Eske* findes fra omkring 1450.⁹⁷ I Meldgaards undersøgelse fra 1600-tallet findes *Eske* tre gange i det sydvestjyske undersøgelsesområde, mens det er fraværende i undersøgelsens øvrige områder.⁹⁸ I løbet af 1900-tallet er navneformen *Esche* kun brugt ganske få gange, mens formen *Eske* er lidt mere brugt. *Eske* kommer dog aldrig over 75 navnebærere pr. årti,⁹⁹ hvilket stadig er gældende i dag.¹⁰⁰

Gorm er oprindeligt et gammelt toleddet nordisk navn, men helt tilbage i de ældste kilder, vi har til navnet, optræder det i sin nutidige enstavede form. Det er for eksempel tilfældet allerede i 900-tallet på runestenen i Jelling. *Gorm* er sandsynligvis sammensat af ordene *guth* og *thorm*, som betyder *hedensk gud* og *beskyttelse/beskytter*.¹⁰¹ Navnet har aldrig været voldsomt udbredt, men det bruges af og til i vikingetiden og middelalderen. Omkring 1600 levede navnet endnu i en enkelt vestfynsk egn, og i præsteindberetninger fra 1743 nævnes det også flere andre steder på Fyn.¹⁰² I folketællingen 1801/03 er der 38 mænd, som bærer navnet *Gorm*, der med to undtagelser alle findes i et ret snævert område omkring Assens på Vestfyn. De to øvrige navnebærere findes på Østfyn og ved Horsens i Østjylland, se figur 13. Der er således nærmest tale om, at Vestfyn er et reliktområde for mandnavnet *Gorm*, og havde navnet ikke overlevet her, var det formentlig gået ud af brug. I 1900-tallet er *Gorm* meget mere udbredt, og der er ikke den samme geografiske koncentration at spore. Det har været brugt gennem hele 1900-tallet, og populariteten topper i 1940'erne, hvor ca. 240 fik dette navn som første fornavn. Siden har *Gorms* hyppighed været dalende.¹⁰³

Perspektivering

Vi har set i det foregående, at det er en utrolig stor del af befolkningen i 1801/03, som bærer de ti hyppigste kvindenavne og de ti hyppigste mandnavne. Undersøgelser af 1600-tallets navneskik, foretaget i mindre udvalgte områder, viser lignende resultater. Der er altså tale om flere hundrede år, hvor den danske navneskik i den brede befolkning har været enormt traditionsbundet. Det mest bemærkelsesværdige eksempel er kvindenavnet *Anne* der bæres af 15,6 % af den samlede befolkning, flere end hver fjerde af kvinderne, og det er vel at mærke gennemsnitligt, i nogle sogne er procentdelen væsentligt højere.

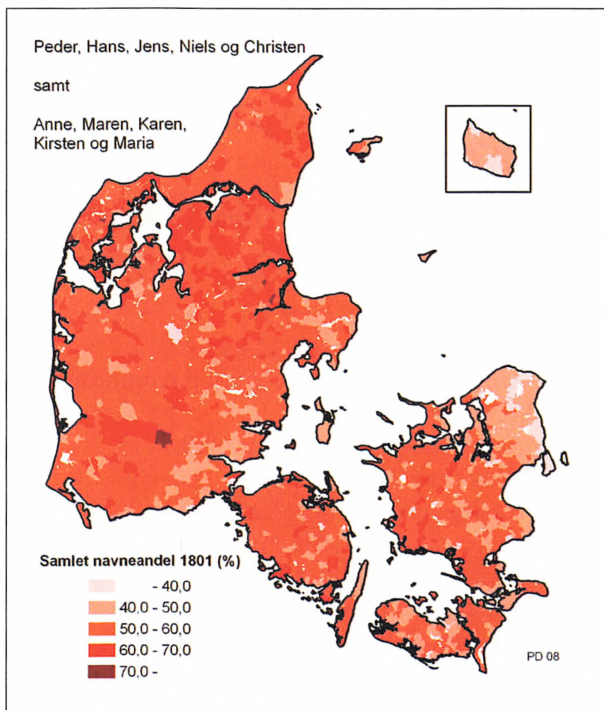
Som nævnt kommer en hel masse nye navne til Danmark i løbet af 1800-tallet. De nordiske navne får en renæssance, man tager eksotiske navne fra Syd-europa og Orienten i brug, og der kommer engelske og russiske navne hertil. Det skyldes alt sammen, at man begynder at bruge de navne, man møder i litteraturen, til sine børn.¹⁰⁴ Efter at have anvendt meget fremmede og eksotiske navne igennem 1800-tallet, begynder man omkring 1900 at tage de gamle navne op igen. Spørgsmålet er dog, i hvor høj grad 1800-tallets nye navne kommer i brug hos landbefolkningen. Det er et spørgsmål, som er meget lidt undersøgt, men der findes en undersøgelse af Eva Villarsen Meldgaard, hvor navnebrugen til drenge i København 1900–1903 og i Skast Herred i Sydvestjylland 1906–1910 bliver sammenlignet.¹⁰⁵ Undersøgelsen viser, at der var mange flere forskellige navne i brug i København, end der var i Sydvestjylland. Der findes engelske, græske og italienske navne i begge områder, mens franske og russiske navne kun findes i det københavnske materiale. Nordiske navne findes i begge områder, men er dobbelt så hyppige i København som i Sydvestjylland.¹⁰⁶ 1800-tallets nye navne findes altså i begge de undersøgte områder, men de er meget hyppigere i København end i Sydvestjylland. De hyppigste navne i Skast Herred bæres desuden af en større andel af drengene end de hyppigste navne i København. Således bæres Sydvestjyllands hyppigste navn, *Christian*, af 10,2 %, mens Københavns hyppigste navn, *Carl*, kun bæres af 3,8 % af drengene. Disse forskelle beror ifølge Meldgaard på »dels københavnernes glæde ved alle lidt usædvanlige fornavne, uanset oprindelse, dels bondestandens konservatisme.«¹⁰⁷

Navnebrugen igennem 1900-tallet blev for nogle år siden undersøgt gennem materiale fra cpr-registret.¹⁰⁸ Resultaterne fra denne undersøgelse viser, at den andel af befolkningen, der bærer landets ti hyppigste kvinde- og mandnavne, er faldet jævnt gennem 1900-tallet. Ovenfor har vi set, at de ti hyppigste kvindenavne i folketællingen 1801/03 blev båret af 42,7 % af befolkningen, og de ti hyppigste mandnavne blev båret af 38,5 % af befolkningen. Undersøgelsen af 1900-tallets fornavne er foretaget på andre vilkår, men den viser at den andel af landets *kvinder* født i tidsrummet 1900–1909, som bærer et af de ti hyppigste kvindenavne, er 62,3 %. Det tilsvarende tal for kvinder født i tidsrummet 1970–1979 er faldet til 27,4 % af kvinderne.¹⁰⁹ Noget lignende gør sig gældende for mandnavnene. I det første årti i 1900-tallet bæres de ti hyppigste mandnavne af 53,2 % af landets *mænd* født mellem 1900 og 1909, mens dette tal for tidsrummet 1970–1979 er faldet til 37,1 %.

Af dette kan vi tolke, at de populære navne i nutiden ikke er lige så populære, som de populære navne var for 200 år siden. I dag er der således en tendens til at man søger en større divergens i navnene. Nybagte forældre synes tilsyneladende ikke, at deres børn skal have for mange kammerater, der hedder det samme. Nogle navneforskere mener, at denne tiltagende forskellighed i

navnemassen siden ca. 1800 skyldes opblødning af opkaldelsesreglerne. Der er ikke længere de samme krav og forventninger til, at bedsteforældre og afdøde familiemedlemmer bliver opkaldt. Navneforsker og professor Bent Jørgensen har dog argumenteret for, at folk, også tidligere, har benyttet sig af en vis valgfrihed, men at man alligevel ofte valgte det almindelige. I en undersøgelse af hvilke navne forældreløse børn fik i København i tiden 1771–1774,¹¹⁰ når han nemlig frem til, at hittebørn, hvis ophav man af gode grunde ikke kender, får præcist de samme navne som de børn, hvis forfædre man kender, og som derfor kan være opkaldte. Han skriver: »*hvor der lå mulighed for at boltre sig frit på Herrens mark søgtes der, bortset fra helt enestående tilfælde, ikke mod det sjældne, det efemere eller det nye. Navngivningsskikken var i perioden så midtpunktsøgende som den vel nogensinde har været siden middelalderen.*«¹¹¹

I undersøgelsen ovenfor kan man se på flere af de viste udbredelseskort, at de fleste af de hyppige navne er lavere repræsenteret i Hovedstadsområdet og i Nordsjælland end i resten af landet. I figur 14 ser vi et kort over den samlede fordeling af de fem hyppigste kvindenavne og de fem hyppigste mandnavne i

Figur 14: Udbredelsen af de fem hyppigste kvindenavne og de fem hyppigste mandnavne som første fornavn i folketællingen 1801/03, angivet i procent af den samlede befolkning.

Kort: Peder Dam 2008.

folketællingen fra 1801/03. Her er tendensen meget tydelig. Landets hyppigste navne er langt mindre hyppige i København og Nordsjælland, end de er i resten af landet. Der er altså i høj grad tale om, at disse hyppige navne afspejler navnebrugen på landet, og derfor er det med god ret, at vi kalder dem *almue-navne*. Bondebefolkningens stærke konservatisme har altså resulteret i en utrolig ensartet navnebrug, som i vore dage er utænkkelig. Samtidig har denne konservatisme gjort, at nogle sjældne gamle nordiske navne faktisk har overlevet, fordi de har været brugt i generation efter generation i større eller mindre områder.

Noter

1. DDO bind 1 s. 158.
2. Hald 1971 s. 20 ff.
3. Hald 1971 s. 32.
4. Jørgensen 2008 s. 176 f.
5. Jørgensen 2008 s. 146.
6. Holmberg 2006 s. 123.
7. Holmberg 2006 s. 131.
8. Jf. Hald 1974 s. 84–86.
9. Meldgaard 1994 s. 210.
10. DgP bind 1, s. VII.
11. Meldgaard 1985a s. 177 ff.
12. DgP bind 1 sp. 46 f.
13. Meldgaard 1982 s. 195.
14. Danskernes Navne: »Anna« og »Anne«.
15. Meldgaard 1982 s. 195.
16. Meldgaard 1995 s. 75 ff.
17. Meldgaard 1995 s. 82 f.
18. Danskernes Navne: »Maren«.
19. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Maren«.
20. DgP bind 1 sp. 737.
21. Ømålsordbogen bind 9 p. 240.
22. Meldgaard 1982 s. 195.
23. Danskernes Navne: »Karen«.
24. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Karen«.
25. Meldgaard 1982 s. 195.
26. Danskernes Navne: »Kirsten«.
27. Pedersen & Weise 1990 s. 159.
28. Danmarks Statistik, Mest populære for- og efternavne for alle danskere.
29. DgP bind 1, sp. 910.

30. Meldgaard 1982 s. 195 og 207.
31. DgP bind 1 sp. 957 f.
32. DSDE bind 14 s. 373.
33. DgP bind 1 sp. 909.
34. Meldgaard 1982 s. 195.
35. Danskernes Navne: »Mette«.
36. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Mette«.
37. DgP bind 1 sp. 650 ff.
38. Danmarks Statistik, Hvor mange hedder...: »Johanne« og »Hanne«.
39. Meldgaard 1982 s. 195 og 207.
40. Meldgaard 1982 s. 195 og 206.
41. DgP bind 1 sp. 231 ff.
42. Danskernes Navne: »Else«.
43. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Else«.
44. DgP bind 1 sp. 737.
45. Trap 1950–60 bind VII,1 s. 447.
46. DgP bind 1 sp. 226 ff.
47. Meldgaard 1982 s. 195 og 206.
48. Danskernes Navne: »Ellen«.
49. Danmark Statistik, Navnebarometer: »Ellen«.
50. Meldgaard 1982 s. 189.
51. DgP bind 1 sp. 1089 ff.
52. Danskernes Navne: »Peter«.
53. Danskernes Navne: »Peder«.
54. DgP bind 1, sp. 680 ff.
55. Meldgaard 1982 s. 189 og 193 f.
56. Danskernes Navne: »Jens« og »Hans«.
57. DgP bind 1, sp. 1006 f.
58. Meldgaard 1982 s. 189.
59. Danskernes Navne: »Niels«.
60. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Niels«.
61. Meldgaard 1982 s. 189.
62. DgP bind 1, sp. 794.
63. Meldgaard 1982 s. 189 og 191.
64. Danmarks Statistik, Hvor mange hedder...: »Christian«, »Kristian«, »Christen« og »Kristen«.
65. Meldgaard 1982 s. 189.
66. DgP bind 1, sp. 43 f.
67. Danskernes Navne: »Anders«.
68. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Anders«.

69. DgP bind 1, sp. 245 f.
70. Meldgaard 1982 s. 192 f.
71. Meldgaard 1982 s. 192 f.
72. Danskernes Navne: »Rasmus«.
73. Danmarks Statistik, Mest populære navne for danskere født et bestemt år: »1995«.
74. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Rasmus«.
75. Meldgaard 1982 s. 189 og 193.
76. Danskernes Navne: »Søren«.
77. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Søren«.
78. DgP bind 1 sp. 1212 ff.
79. DgP bind 1 sp. 838.
80. Danskernes Navne: »Lars«.
81. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Lars«.
82. Danmarks Statistik, Hvor mange hedder...: de respektive stavemåder.
83. Se nærmere om efternavnenes historie i Meldgaard 2008.
84. DgP bind 1 sp. 406 ff.
85. Meldgaard 1982 s. 206.
86. Danskernes Navne: »Gundel«.
87. Danskernes Navne: »Gunild« og »Gunnild«.
88. Danskernes Navne: »Gunhild«.
89. DgP bind 1 sp. 437 ff.
90. Meldgaard 1982 s. 206.
91. Danskernes Navne: »Gyde«.
92. Danskernes Navne: »Gye«.
93. Jf. Danskernes Navne: »Gyda«.
94. DgP bind 1 sp. 128 f.
95. Danskernes Navne: »Børre«.
96. Danskernes Navne: »Børge«.
97. DgP bind 1 sp. 265 ff.
98. Meldgaard 1982 s. 202.
99. Danskernes Navne: »Esche« og »Eske«.
100. Danmarks Statistik, Navnebarometer: »Eske«.
101. Lerche Nielsen 2006 s. 139.
102. DgP bind 1 sp. 381 ff.
103. Danskernes Navne: »Gorm«.
104. se fx Meldgaard 1997.
105. Meldgaard 1985b.
106. Meldgaard 1985b s. 93.
107. Meldgaard 1985b s. 91.

108. Pedersen & Weise 1990.
 109. Pedersen & Weise 1990 s. 157 og 160.
 110. Jørgensen 1986.
 111. Jørgensen 1986 s. 143.

Litteratur

Danmarks Statistisk (om navne): www.dst.dk/navne

Dansk Demografisk Database: www.dda.dda.dk

Danskernes Navne: www.danskernesnavne.navneforskning.ku.dk

DDO = *Den Danske Ordbog*. Bind 1–6. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 2003–2005.

DgP = *Danmarks gamle Personnavne* 1–2. Udgivet af Gunnar Knudsen, Marius Kristensen & Rikard Hornby. København 1936–64.

DSDE = *Den Store Danske Encyklopædi. Danmarks Nationalleksikon*. Bind 1–20. København 1994–2001.

Birgit Eggert: »Fornavnemode i Danmark«. *10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet 7.–8. oktober 2004. Peter Widell & Mette Kunøe (red.). Århus 2005, s. 147–154.

Birgit Eggert: »Nordisk navnerenæssance i Danmark. Indledende studier«. *Norræn nöfn – Nöfn á Norðurlöndum. Hefðir og endurnýjun. Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse. Handlingar från Den fjortonde nordiska namnforskarkongressen i Borgarnes 11–14 augusti 2007*. Guðrún Kvaran, Hallgrímur J. Ámundason, Jónína Hafsteinsdóttir & Svavar Sigmundsson (red.) (NORNA-rapporter 84). Uppsala 2008, s. 113–139.

Kristian Hald: *Personnavne i Danmark*. 1. *Oldtiden*. 2. *Middelalderen*. København 1971 og 1974.

Bente Holmberg: »Personnavnene i Broderlisten«. *Broderliste, Broderskab, Korstog: Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk højmiddelalder*. Janus Møller Jensen (red.). Odense 2006, s. 123–140.

Bent Jørgensen: »Frit og bundet navnevalg«. *Mange bække små. Til John Kousgård Sørensen på tresårsdagen 6.12.1985*. Vibeke Dalberg & Gillian Fellows-Jensen (red.). København 1986, s. 129–146.

Bent Jørgensen: *Danske Stednavne*. København 2008.

Michael Lerche Nielsen: *Hvad skal barnet hedde?* 16. udgave, København 2006.

Eva Villarsen Meldgaard: »Dansk fornavneskik i 1600-tallet«. *Studier i Nordisk Filologi* 63, 1982, s. 186–210.

Eva Villarsen Meldgaard (1985a): »Rapport om Danmarks eftermiddelalderlige personnavneordbog«. *Stednavne i brug. Festskrift udgivet i anledning af Stednavneudvalgets 75 års jubilæum*. København 1985, s. 177–187.

Eva Villarsen Meldgaard (1985b): »Regionale og sociale aspekter på dansk for-

- navneskik i København over for Sydvestjylland omkring år 1900«. *Regional och social variation i nordiskt personnamnsskick*. Sigurd Fries & Roland Ott-erbjörk (red.) (NORNA-rapporter 29). Uppsala 1985, s. 88–95.
- Eva Villarsen Meldgaard: »De kristne personnavne kommer«. *Vikingetidens sted og personnavne*. Gillian Fellows-Jensen & Bente Holmberg (red.) (NORNA-rapporter 54). Uppsala 1994, s. 201–217.
- Eva Villarsen Meldgaard: »Agia Marina – rundt om Maren«. *Studia anthroponymica Scandinavica* 13, 1995, s. 75–87.
- Eva Villarsen Meldgaard: »Fornavnemoder i Danmark 1820–2020«. *Studia anthroponymica Scandinavica* 15, 1997, s. 101–112.
- Eva Villarsen Meldgaard: *Det drejer sig om: Efternavnets historie*. 2. udgave. Udgivet af Afdeling for Navneforskning. Netpublikation 2008: <http://navneforskning.ku.dk/personnavne.doc/>
- Birte Hjorth Pedersen & Lis Weise: *Danske Fornavne*. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 31). København 1990.
- J. P. Trap: *Danmark*. 5. udgave. København 1959–60.
- Omålsordbogen*. Bind 1 ff. Udgivet af Institut for Dansk Dialektforskning/Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet. København 1992 ff.

Forfatter

Birgit Eggert, født 1973. Uddannet mag.art. i nordisk filologi ved Københavns Universitet i 2003, og ph.d. i navneforskning samme sted i 2006. Ansat ved Afdeling for Navneforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet siden 2000, fra 2008 som adjunkt. Har tidligere skrevet om fornavnemode og nordisk navnerenæssance i Danmark, se litteraturlisten.

Summary

For centuries peasants constituted the largest population group in Denmark. The names they bore are those which the majority of Danes even today will term as being ‘good, old, Danish personal names’, names such as *Jens*, *Hans*, *Peter*, *Karen*, *Maren* and *Mette*. These names were extremely frequent in the centuries prior to the 19th. The common denominator for these names is that they are Christian names from the Bible or related names of saints. The majority of names gained their Danish form during the Middle Ages, adapted to the Danish language. Although these names lose ground after 1800, they are still well-known and frequently used when newly born children are named.

The present survey of this article focuses on the ten most frequent female and male personal names in a Danish census from 1801/03. The ten most frequent female personal names were so dominant in 1801/03 that no less than

42,7 per cent of the entire population bore one of these ten names as first forename. The ten most frequent male personal names were borne as first forename by 38,5 per cent of the entire population in the census.

The Nordic personal names typical of the Iron Age and Viking Age lost ground during the Middle Ages. Not all names disappeared, though, but became locally founded personal name specialties throughout Denmark. Some of the names existed in very local and delimited areas, while others could be found in more or larger areas. The cause of this was probably founded in local traditions and possibly also old naming rules, rules which allowed some of these Nordic names to survive in an otherwise very Christian name stock.

As mentioned, the survey shows that an exceedingly large part of the population in 1801/03 bore the ten most frequent female and male personal names. Surveys of the naming fashions of the 17th century carried out in limited areas show similar results. This clearly indicates that the Danish naming fashion within the majority of the population was extremely traditional and conservative for centuries. Figure 14 shows a map of the distribution of the five most frequent female and male personal names from the 1801/03 census. Here the tendency is very clear. The most frequent names are far less frequently used in Copenhagen and Northern Sealand than in other regions of Denmark. Thus, it is clear that the most frequent names mirror the naming traditions in the countryside. It is therefore entirely appropriate that we call these names for *peasant names*. The resident conservatism of the peasant population resulted in a very uniform name usage. At the same time a result of this conservatism is the survival of some rare, old Nordic names, because they have been used for generation to generation in larger or smaller areas.

Interview med en bonderøv

På andet år har udsendelsesrækken »Bonderøven« om og med Frank Erichsen kørt på DR2. Programmet har efter DR2-standard opnået høje seertal på omtrent 300.000 hver søndag, når Frank iført sin gamle, lappede kasket optimistisk og entusiastisk viser rundt på sit lille landbrug. Et landbrug som drives meget anderledes end det typiske moderne landbrug: Frank forsøger at gøre sin drift så enkel og selvforsynende som muligt – et mål som han i høj grad forsøger at opnå gennem brugen af historiske landbrugsredskaber og -maskiner. Redaktionen har været ude at besøge manden, som med stolthed kalder sig selv en bonderøv, for at høre, hvad baggrunden er for hans valg af tilværelse og for at høre hans syn på landbohistorie.

En selvbinder til 500 kroner

»Jeg har altid troet, at ved det landbrug, som jeg ville drive, var målet at komme op på et plan, hvor jeg havde jord til to heste, og hvor jeg høstede med en selvbinder. Og det med selvbinderen har altid stået for mig som et unika, hvor, når jeg nået dertil, så var det ideelt. Og jeg har altid følt, at jeg var bagud i forholdt til at anskaffe en selvbinder, fordi at jeg har set så mange ryge på lossepladsen. Så derfor købte jeg en selvbinder for et par år siden – et vrage af en selvbinder! 500 kroner gammelt jern blev smidt herude bagved, og det var jo et håbløst restaureringsprojekt.«

Lykkedes det så for dig at få den til at fungere?

»Nej, for det gik jo mere og mere op for mig, at det, som jeg var på vej ud i, var – i jagten på en enkelt tilværelse – igen at gøre det hele rigtigt kompliceret for mig selv. Fordi selvbinderen er et stort maskineri, som kræver både meget trækraft og meget vedligeholdelse. Og læser man i bøgerne, ser man, at en god landmand med en le kan høste en til to tønder på en dag, og en tønde land med hvede skulle jo efter sigende være nok til at brødføde en familie en hel vinter. Det vil sige, at du kan høste, hvad du skal bruge på et par dage med sådan en le. Og når du er færdig med den, kan du hænge den op på bjælken efter, at du har givet den lidt olie, og så er dét det. Det vil sige, at du har alt, hvad du har brug af teknik til høstning samlet her i dette redskab, som er gennemarbejdet igennem så lang tid.«

Bonderøven viser sin samling af gamle og nyfremstillede leer frem og fortæller entusiastisk videre om de håndværksmæssige detaljer ved leerne og den såkaldte *mejered*, en stor gaffel på leen som fanger stråene, når der slås. Øjnene lyser særligt op, da han fortæller om de folk med kendskab til redska-

Figur 1. Bonderøven alias Frank Erichsen viser og demonstrerer le med mejered. Foto: Peder Dam 2009.

berne, som har hjulpet ham. Først en Niels Åmand fra Sjælland, der hjalp ham i gang med selve mejningen med le, dernæst et par lokale pensionerede landmænd:

»Og så fik jeg fat i to gamle folk, som kom og viste forskellige knudeteknikker til at binde negene. Det var jo helt vildt fedt. Der følte jeg virkeligt, at jeg ramte et eller andet, som var perfekt i forhold til det, som jeg ville med mit lille brug. Både i forholdt til det enkelte og det effektive i at høste med leen, men også i forholdt til det håndværksmæssige i at lave leerne.«

Bonderøvens landbrug

Det må være relativt sjældent, at man møder en landmand, som mener, at en selvbinder er et for kompliceret maskineri til driften – nej, en god le med hjembygget mejered er mere passende. Men for Frank Erichsen fra programmet

*Figur 2. Frank får vejledning i slibning af den erfarne le-svinger, Niels Åmand.
Foto: Frank Erichsen 2008.*

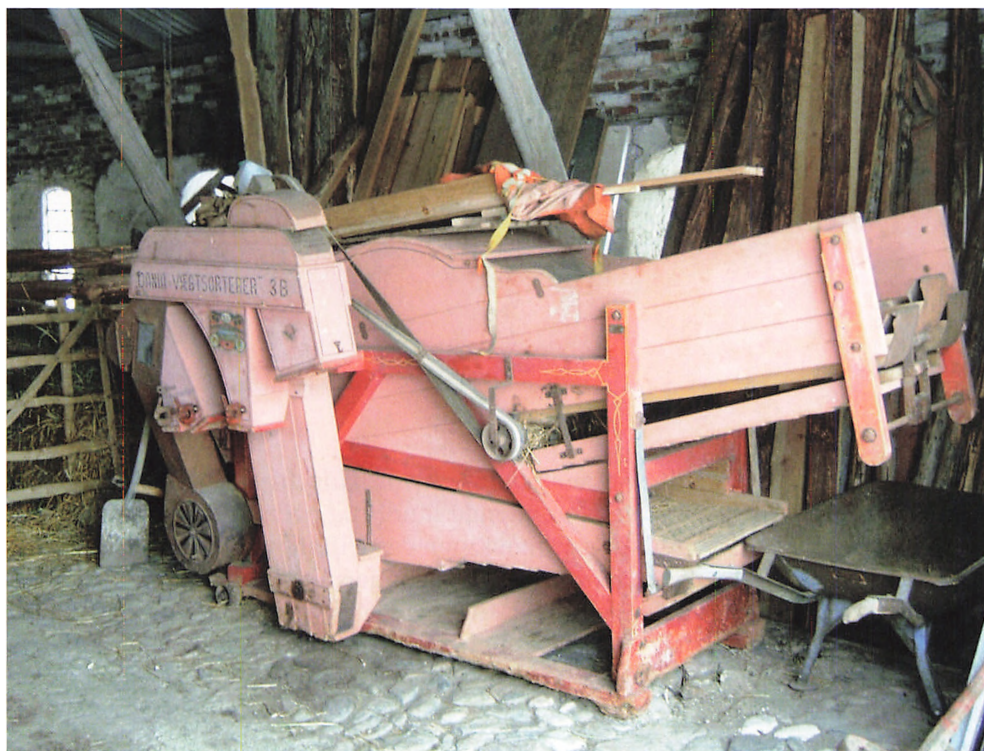

Bonderøven på DR2 er det ment i ramme alvor. Han forsøger, så vidt det er praktisk muligt, at drive et selvforsynende landbrug og hushold, hvor en række landbrugshistoriske redskaber, maskiner og driftsformer bliver anvendt i praksis. De historiske redskaber er på flere måder ideelle for hans ønske om selvforsyning. Som for eksempel mejereden og leen, hvor der udover et blad fra en ældre le kun skal bruges træ til fremstilling. Han kan også let selv reparere den, hvis noget skulle gå i stykker. Brugen af den materielle landbrugshistorie er altså ikke et mål i sig selv for bonderøven – det er et middel for ham til at nå til en større grad af selvforsyning:

»Det her er jo ikke fordi... jo, det er også, fordi at det er sjovt! Men min tilgang til det hele vejen er jo, at lortet skal virke. Jeg er frygtelig passioneret ud i det historiske – det er en af grunde til, at jeg søger bagud, når jeg leder efter teknikker. Men min passion for det historiske ligger jo lige så meget i, at det er så enkelt.«

Udover biindtægter fra DR2-programmerne og fra foredrag om selvforsyning og gamle danske håndværkstraditioner lever Frank af sit ganske lille landbrug. Det meste af jorden, der oprindeligt hørte til gården, blev skilt fra, før Frank overtog den for nogle år siden. Rent arealmæssigt er gården derfor kun ganske lille med 0,6 hektar eller godt en tønde land jord. Hertil har han lejet yderligere to hektar, primært engarealer.

Husdyrholdet består af to arbejdsheste, fem gæs, 13 høns, en hane, fire hundeder samt en gedebuk, der dog var *»ude at servicere andre hundeder«* på besøgssdagen. Derudover er der et væld af meget forskelligartede gamle landbrugsmaskiner, hvoraf nogle i dag bliver anvendt i selve driften, mens andet afventer reparation, og andet igen afventer, at der bliver tid og overskud til, at de bliver taget i brug.

*Figur 3. Dania Vægtsorterer 3B. Et såkaldt dobbeltrensende tærskværk, der både kan skille kerne fra halm og avner og sortere efter kernevægt. Fremstillet på Dronningborg Maskinfabrik siden 1933. Værket fungerer endnu og anvendes af Frank Erichsen.
Foto: Peder Dam 2009.*

Familie og barndom

Frank er født og opvokset på en mindre gård i Sønderjylland, hvor familien bestod af Frank, hans lillebror og deres forældre. Landbruget havde først svineproduktion og dernæst rugeægproduktion, mens der til sidst kun var planteavl.

»Mine forældre har altid drevet et landbrug på 20 hektar samtidig med, at de begge havde fuldtidsarbejde. De optog nogle af højrentelånene i 1980'erne, så de har været godt spændt for. Jeg tror da også, at det har affødt nogle af mine tanker om, at jeg ville gøre tingene enkelt. Jeg har aldrig manglet noget i min barndom – det eneste jeg måske har manglet har været mine forældre, fordi de havde det så travlt med, at vi børn i hvert fald ikke skulle mangle noget, samtidig med at ejendommen jo også skulle løbe rundt.«

Mens Frank som barn ikke var interesseret i at deltage i faderens traditionelle landbrug, begyndte han tidligt at interessere sig for de gammeldags håndværk og driftsformer:

»Jeg har altid, fra jeg var syv, været interesseret i at få en hest, hvilket jeg så fik, da jeg var elleve. Den kørte jeg selv til. Og jeg har brugt meget tid på gamle landbrugsmaskinerovre hos min morfar, hvor jeg gjorde dem rene, hængte dem op på væggene og forsøgte at få lidt system på det. Det resulterede dog i, at da jeg var 13-14 år gammel blev det hele sendt til gammelt jern. Men sådan var det jo... Jeg har brugt alt min tid på sådan noget. Min lillebror ville gerne køre traktor, så det var jo fint, for så kom jeg uden for rampelyset. Jeg fik lov til at rode med min hest. Og så fik jeg jo et stykke jord af min far, hvor der var for lavt til, at han kunne dyrke det, og hvor der var nogle grøfter og nogle åer, som gav en fantastisk masse muligheder for at lave dæmninger og vandmøller. Sammen med en ven havde jeg jordlodder, hvor vi dyrkede en masse gamle kornsorter. Det fik vi startet ved at napse aks fra hjemstavnsgårde rundt omkring, og så fremavlede vi kornsorterne.

Senere lavede jeg så et hus ud fra nogle billeder af et jernalderhus fra en bog. Det blæste dog ret hurtigt omkuld. Så byggede jeg et hus mere, og det står stadig. Taget gør i hvert fald. Det var et bindingsværkshus, som jeg siden hen brædebeklædte og begyndte at mure brændekomfur op i.«

Hvordan reagerede dine forældre og dine kammerater på dine interesser, efterhånden som du blev ældre? Det er måske ikke så atypisk at forsøge at bygge små jernalderhuse og dyrke gamle kornsorter, så længe man er lille, men det bliver jo noget andet, når man bliver teenager?

»Jo, og jeg fik jo også den hest, samtidig med at alle andre begyndte at få knallerter og interessere sig for det. Men jeg havde en rigtig god barndomsven, som faktisk var med i alt det der – ikke mindst i forhold til plantesiden. Han fik drivhus i konfirmationsgave, mens jeg fik bistadier og biavlerudstyr. Men ved 12-13 års alder skiltes vores veje lidt. Hvor jeg fortsatte den slagne vej med det, vi oprindeligt begge havde syntes var fedt, så begyndte han at interessere sig rigtig meget for biler, formel 1 og sådant noget. Det interesserede mig overhovedet ikke. Mine interesser gik også mere og mere i retning af friluftsliv, hvor landbrugsdrømmen nogle år blev lagt lidt på hylden i forhold til drømmetilværelsen som hyrde og pelsjæger.«

Ungdomsårene

Som ung tog Bonderøven på friluftshøjskole i Norge, hvor han blandt andet lærte mere om traditionelle håndværk. Herefter fulgte et år som ulønnet gårdsdreng ved et selvforsynende og traditionelt drevet landbrug i Nordnorge samt flere jobs med restaureringsarbejde, blandt andet ved det norske kongehus'

bjælkehytte fra 1733 samt som projektleder ved det norske folkemuseum. Der var dog også tid til andre ting i perioden, blandt andet en Ruslandsrejse, et studenterkursus i Århus og forskellige jobs, ofte med restaureringsarbejde.

Det var under denne tid i Danmark, at han »kom til at købe et par heste«. Dem fik han lejet ind på den gård, som han i dag driver. Da ejeren, en pensioneret landmand, døde, købte Frank gården på trods af, at han igen var på vej til Norge. Målet med købet var at forsætte sine eksperimenter og sin interesse for det selvforsynende og traditionelle landbrug, samtidig med at han ville restaurere gården for at sælge den videre efter nogle år. Sådan gik det dog ikke:

»Men da jeg kom hjem fra Norge igen og bosatte mig her, så gik der jo ikke mere end et halvt år, hvor jeg blev mere og mere indrulleret i lokalsamfundet. Lokalsamfundet bærer rigtig meget af skylden for, at tingene har udviklet sig, som de har. Folk er så pissesøde og venlige herude. Der er jo fredagsbar heroppe på Næsgård, hvor folk drikker en øl og snakker om ugen, der er gået. Sådant et godt lokalsamfund og netværk, som måske allermest minder om et gammeldags landsbyfællesskab, det har jeg ikke fundet nogen andre steder i Danmark. Så det der projekt med at sætte gården i stand på tre år og så sælge det, det blev hurtigt lagt på hylder.«

Selvforsyning i praksis og anvendt landbrugshistorie

Frank pointerer flere gange under besøget, at målet med hans landbrugsdrift og hans form for selvforsyning ikke er at undgå alle indkøb. Det er ganske enkelt umuligt – ikke mindst når der også er kæreste og barn på gården. Ligesom i det ældre danske landbrug er der nogle produkter, som uundgåeligt må købes. Men det er Franks mål at minimere dette indkøb mest muligt ved dels selv at producere så mange typer af produkter som muligt, og dels ved at undgå ind-

Figur 4. Blandt Frank Erichsens »jern-skrammel« er også denne hestetrukne høvender.

Foto: Peder Dam 2009.

køb af for eksempel redskaber og maskiner, som kan undværes. Men hvis det ikke drejer sig om at opnå total selvforsyning, hvordan vil han så definere begrebet selvforsyning?

»Aaahhh...Kan du ikke selv definere det ud fra alt, hvad jeg har sagt indtil nu? Det er jo sådan, at selvforsyning hurtigt kan blive et slidt begreb. Sådan lidt klicheagtigt. For mig handler det mere om enkelthedsbegrebet, hvor man havner på et niveau, hvor man føler sig godt tilpas. Men det er selvfølgelig med selvforsyning som det overliggende mål, der stræbes efter.«

Udover dyrehold, de små kornmarker og engene har Frank en stor grønsags- og urtehave. Her kommer en stor del af familiens egetforbrug fra, og derudover leveres der specialprodukter til en restaurant i Århus.

»Det er også noget, som er under udvikling. Hvor stor en skala skal haven være på? Og igen, er det bedste at ligge med røven i vejret, når der skal sås og luges? Eller findes der en hurtigere og smartere måde at gøre det på? Nu har jeg i mine programmer snakket meget om, hvor stort et areal man faktisk kan komme over med håndredskaber, men på den anden side har jeg jo i sidste uge fået en enrækket såmaskine fra 1950'erne – en fantastisk lille maskine, der står ude i værkstedet nu her. Samtidig er jeg faldet helt for de hånddrænsere, hvor man går med et hjul og to håndtag og radrenser mellem rækkerne – det er skidesmart!

Man kan sige, at gården er ren tilsætning på nuværende tidspunkt, men det er jo også i en udviklingsfase. Også i forholdt til gederne – jeg ved ikke, om man skal få en gedeosteproduktion op at stå en gang. Men jeg tror ikke, at jeg kunne acceptere at blive for eksempel fuldtids gedemælksbonde. Det skal ikke tage alt min tid, så der ikke er mulighed for andet arbejde. Jeg vil gerne have det på et niveau, hvor jeg kan komme hele vejen rundt. Men gården skal være den primære indtægt.«

Figur 5. Forårsharvning med hest. Foto: Frank Erichsen 2008.

Fjernsynsprogrammerne

Det var Franks kæreste, Theresa, som opfordrede Frank til at kontakte DR med det tv-projekt, som han længe havde gået og tænkt over.

»Jeg troede lidt i starten, at hvis man skulle formidle selvforsyning samt traditionelt håndværk og landbrug, så krævede det mere kvalificerede rammer end gården her. Jeg syntes i starten ikke, at stedet her var godt nok til formidlingen. Men jeg er senere kommet frem til, at stedet er mere end godt: Folk skal få det ind-

tryk, at selvforsyning kan lade sig gøre hvor som helst. Det kræver ikke en firlænget bindingsværksgård og stråtag.«

Men er du alligevel ikke nervøs for, at programmerne kommer til at romanisere dit liv og din måde at leve på?

»Billedet bliver selvfølgelig idylliseret, fordi det er den gode hyggelige historie her ude fra landet. Jeg smiler også stort set altid, fordi jeg synes, det er skidesjovt, det jeg laver. Det, kan man sige, er utroværdigt, men det er vigtig for mig, at programmerne ikke bliver prædikener og belæringer. Folk kan se, hvordan vi gør, og hvordan vi lever i et måske lidt for lyserød skær, men det er trods alt bedst at tale til folks begejstring og glæde.

Havde det stået til mig i første sæson, så kunne vi sagtens have lavet en halv time om samlinger i hønsehuset, eller vi kunne have gravet os fuldstændig ned i jorden for at se, hvordan den sæddækkerharve egentlig begrave frøene, men så havde der ikke været mange seere. Fordi, der er folk inde i DR, som er fokuseret på livsstil, og som er næsten reality-orienterede, så bliver det en kombination af mig, som forsøger at stoppe så meget fagtungt og tørt stof ind som muligt, mens

Figur 6. Bonderøven i sin gyngestol ved brændeovnen. Foto: Peder Dam 2009.

DR-folkene søger for at få de mere levende billeder af ting, som går i stykker, Therese der hænger tøj op, og os der ligger med røven i vejret og plukker jordbær. Den kombination, tror jeg, er fint.»

Udsendelserne har også betydet, at Frank og hans lille familie er blevet ofentlig ejendom. Folk kører stille forbi gården og kigger ind, og der har været flere journalister ude på gården og lave interviews. Men det centrale for Frank er stadig, at hans måde at leve på ikke bliver tromlet over af udsendelserne.

»Det her er jo ikke et projekt for projektets skyld. Det er vores liv. Det er en tilværelse, hvor vi har valgt at fylde nogle ting ind i tilværelsen

Livet skal ikke nedgraderes til en fritidsinteresse – livet skal fylde hele tilværelsen. Så derfor må man sætte sig på en måde, så man bliver i stand til at gøre det, som man brænder for. Og der er jeg jo frygtelig privilegeret, at det at få mad på bordet, og det at få repareret huse og andet, det er samtidigt det, som jeg synes er sindssygt spændende. Og det er noget som jeg godt kan lide at gå på opdagelse i – jeg vil gerne blive ved med at granske.»

Afrunding

Det kan vel diskuteres, om Bonderøvens udsendelser og arbejde med at anvende de gamle landbrugsredskaber i praksis er landbrugshistorisk forskning, landbrugshistorisk formidling eller landbrugshistorisk underholdning – måske er det lidt af det hele? At hans arbejde og hans udsendelser er godt for landbohistorien kan der dog næppe være tvivl om. Dels opsamles en masse viden fra folk, som netop nu er ved at gå endegyldigt tabt, dels viderebringer Bonderøven en fantastisk entusiasme om gammelt dansk håndværk og om den materielle landbrugshistorie. Og det vel og mærket med en entusiasme, som når ud til en bred og stor gruppe. Både til pensionerede landbrugere, som genkender ting i udsendelserne fra deres barndom, samt til yngre folk, som finder livsstilen markant anderledes end deres eget liv og måske derfor også lidt hyggelig. Og efter at du, kære læser, nu forhåbentligt har siddet stille og læst hele Landbohistorisk Tidsskrift kan vi passende give Frank en sidste mulighed for at give os teoretikere en kommentar med på vejen:

»Det her kommer man ikke nogen steder ved at snakke om. Det kræver fysisk handling. Du kan sidde og snakke filosofi og teori i en uendelighed, men det kommer der altså bare mere og mere senegræs af. Du skal ud og luge, og du skal ud og fælde træerne – du skal svede, og du skal bløde. Der skal ske noget fysisk. Folk kan jo ikke bare købe nedlagte landbrug og gøre sådant her, men hvis de kunne have tomater i vindueskarmen og reparere deres sko, så synes jeg, at det er fedt. Og særligt hvis det kommer som en konsekvens af, at de har set Bonderøven. Men det egner sig ikke til snak, kun til fysisk handling, hvis det skal komme nogen steder.»

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 180 kroner i almindeligt abonnement, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogklub.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 160 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning

E-mail: bogsalg@landhist.dk

Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvideenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup – se adresse ovenfor. Landbohistorisk Selskabs formand, lektor, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen træffes på Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, Bygning 1410, Bartholins Allé 16, 8000 Århus C. E-mail: hiscpr@hum.au.dk. Telefon: 89 42 20 39.

